

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De tweede sekse in politiek en openbaar bestuur

Verklaringen en oplossingen voor de ondervertegenwoordiging van vrouwen

Mügge, L.; Runderkamp, Z.

Publication date

2019

Document Version

Final published version

Published in

Op weg naar een betere m/v-balans in politiek en bestuur

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Mügge, L., & Runderkamp, Z. (2019). De tweede sekse in politiek en openbaar bestuur: Verklaringen en oplossingen voor de ondervertegenwoordiging van vrouwen. In L. Mügge, Z. Runderkamp, & M. Kranendonk (Eds.), *Op weg naar een betere m/v-balans in politiek en bestuur* (pp. 5-17, 35-38). Democratie in Actie. <https://www.lokale-democratie.nl/essaybundel-op-weg-naar-een-betere-mv-balans-politiek-en-bestuur>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

DEMOCRATIE
in actie

Op weg naar een betere m/v-balans in politiek en bestuur

Bundel met bijdragen
van dr. Liza Mügge,
Zahra Runderkamp MA
en dr. Maria Kranendonk

UvA

Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

Inhoudsopgave

Inleiding	3
De tweede sekse in politiek en openbaar bestuur Verklaringen en oplossingen voor de ondervertegenwoordiging van vrouwen	5
Werk aan de winkel: Man-vrouw verhoudingen in de lokale politiek	18
Gaten in een inclusief lokaal bestuur	24
Bibliografie	35
Noten	37

*Vrouwenkiesrecht demonstratie voor grondwettelijke gelijkstelling ter lancering van de
acte voor het petitionnement, gehouden op 15 februari 1914 te Amsterdam*

WOORD VOORAF

Na 100 jaar kiesrecht zijn vrouwen in de politiek al lang geen uitzondering meer. Ontelbare vrouwen hebben in de afgelopen eeuw gebruik gemaakt van hun actieve en passieve kiesrecht en Nederland ten goede veranderd. Toch zijn er flinke verschillen tussen functies en bestuurslagen en is de v/m balans op veel posities nog zoek. Vrouwen zijn nog altijd op de meeste plekken ondervertegenwoordigd in politieke ambten en besluitvorming. De gemiddelde politieke ambtsdrager in Nederland is anno 2019 man, boven de vijftig jaar oud, wit en hogeropgeleid.

Het kabinet streeft over de hele linie naar een grotere vertegenwoordiging van vrouwen in politiek en bestuur. Inzet is dat na de volgende Tweede Kamer verkiezingen in 2021 en de gemeenteraadsverkiezingen in 2022 de man-vrouw verhouding in het openbaar bestuur beter in balans is. Streven is dat die verhouding zich in de toekomst stabiliseert tussen de 40 en 60%. Die doelstelling formuleert de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in juli 2019 in een brief aan de Tweede Kamer.

Politiek raakt iedere burger en is van ons allemaal. Een divers samengesteld openbaar bestuur vergroot dan ook de herkenbaarheid en kwaliteit van het bestuur en versterkt onze democratie.

In haar brief aan de Tweede Kamer (2 juli 2019, TK 30420-328) presenteert de minister een pakket aan maatregelen om te sturen op een meer inclusief en divers samengesteld bestuur. Ze zet in op actieve werving van vrouwen, bijvoorbeeld voor vacatures voor burgemeesters en Commissarissen van de Koning, op een meer inclusieve selectie zonder vooroordelen en op een politieke cultuur waarin iedereen goed kan functioneren en gedijen. Een reeks maatregelen geeft hieraan uitvoering: een actief uitnodigingsbeleid voor kandidaten voor bestuurlijke vacatures, aanpassing van handreikingen voor werving en selectie van bestuurders, de ontwikkeling van een trainingsmodule voor selecteurs, netwerkbijeenkomsten voor vrouwelijke politici en politiek geïnteresseerde vrouwen.

Ook praktijkonderzoek en het delen van voorbeelden en ervaringen uit binnen- en buitenland, dragen bij aan de ontwikkeling van mogelijke nieuwe maatregelen en strategieën. Wat kunnen we leren van het buitenland? Uit wetenschappelijk onderzoek? Of van gemeenten waar nu al een groot aantal vrouwelijke raadsleden en wethouders te vinden is?

De antwoorden op deze vragen zijn gebundeld in deze essay- en onderzoeksbundel *Op weg naar een betere m/v-balans in politiek en bestuur*. De bundel bevat een drietal essays. Dr. Liza Mügge, universitair hoofddocent Politicologie aan de Universiteit van Amsterdam, en Zahra Runderkamp MA schreven *De tweede sekse in politiek en openbaar bestuur – Verklaringen en oplossingen voor de ondervertegenwoordiging van vrouwen*. Hierin analyseren zij recent onderzoek uit binnen- en buitenland naar verklaringen voor én remedies tegen de ondervertegenwoordiging van vrouwen in politiek en bestuur. Dr. Maria Kranendonk, postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam, deed in opdracht van het ministerie van BZK een tweetal verdiepende studies naar de Nederlandse situatie waarvan het resultaat eveneens in deze bundel is opgenomen. De eerste heeft een kwantitatief karakter en gaat in op de verschillen tussen gemeenten wat betreft de vertegenwoordiging van vrouwen. De tweede studie is kwalitatief van aard en bevat een inkijkje in gemeenten waar een bovengemiddeld aandeel van vrouwen in politiek en bestuur te vinden is en in de gemeenten waar die vertegenwoordiging juist aanzienlijk lager is.

De verschillende perspectieven in de bundel leveren inspiratie op voor aanscherping van beleid op weg naar de beoogde 40 – 60% balans tussen vrouwen en mannen in politieke en bestuurlijke functies, samen met nieuwe kennisvragen voor de toekomst.

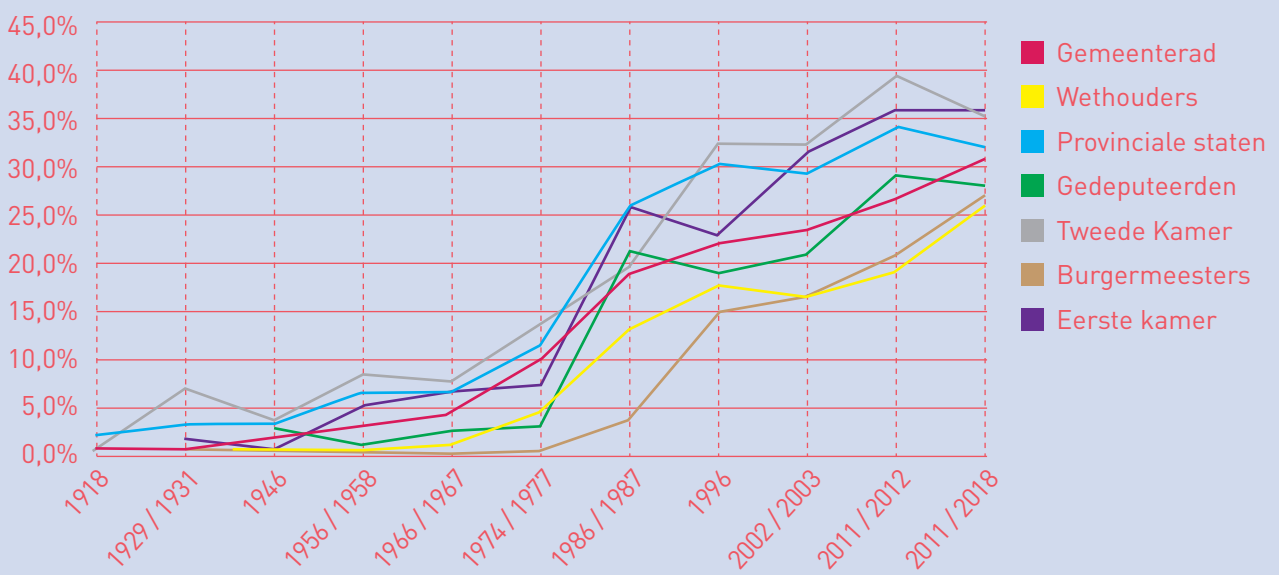
Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld.

Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.

Artikel 1 van de Nederlandse Grondwet

Havenkam

Vrouwen in het openbaar bestuur

De tweede sekse in politiek en openbaar bestuur

Verklaringen en oplossingen voor de ondervertegenwoordiging van vrouwen¹

Liza Mügge en Zahra Runderkamp

Filosoof Simone de Beauvoir opent haar klassieker 'De Tweede Sekse' met de volgende woorden: 'Lang heb ik gearzeld met het schrijven van een boek over de vrouw. Het is een irritant onderwerp, vooral voor vrouwen, en bovendien is het niet nieuw.'² Er is al genoeg inkt verspild aan het onderwerp, vervolgt ze. De eerste feministische golf had plaatsgevonden en vrouwen hadden inmiddels politieke rechten. Desondanks werden vrouwen achtergesteld. Mannen hadden de beste banen, kregen de hoogste salarissen en bezetten sleutelposities in de politiek. De Beauvoir schreef dit in 1949.

Zeventig jaar later kijken wij naar de situatie in Nederland. Een veeg teken: we hebben in Nederland nog nooit een vrouwelijke minister-president gehad. Ceylon, het huidige Sri Lanka, benoemde in 1960 al een vrouwelijke minister-president, en India in 1966.³ Het is niet erg waarschijnlijk dat er in Nederland in de komende jaren wel een vrouwelijke minister-president komt. Van de 28 partijen die in 2017 deelnamen aan de Tweede Kamerverkiezingen werden 25 partijen geleid door een man, met vaak een vrouw op nummer twee.⁴ Nederland staat op dit moment op plek 42 van de wereldranglijst wat betreft het percentage vrouwen in nationale parlementen, onder Guyana en Zimbabwe (positie 40 en 41) en boven Kameroen (positie 43).⁵ In Nederland zijn mannen oververtegenwoordigd in nagenoeg alle machtsposities in de politiek en het openbaar bestuur. In waterschapsbesturen en onder dijkgraven is meer dan tachtig procent man. Van alle wethouders en burgemeesters is iets meer dan een kwart vrouw.⁶ En hoewel bij de afgelopen gemeenteraadverkiezingen het aandeel vrouwelijke raadsleden voor het eerst nét boven de dertig procent kwam,⁷ is Jetta Klijnsma de enige vrouw van de twaalf commissarissen van de Koning.⁸ In 2019, het jaar waarin Nederland 100 jaar vrouwenkiesrecht viert, is aandacht voor de aanhoudende ondervertegenwoordiging van vrouwen terug op de politieke agenda. Kajsja Ollongren, minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, maakt in haar Kamerbrief van 2 juli 2019 de balans op wat betreft de deelname van vrouwen in politiek en openbaar bestuur en kondigt diverse maatregelen aan. In de brief initieert minister Ollongren ook onderzoek naar succesfactoren en leerervaringen in andere landen.⁹ Dit essay is de directe weerslag daarvan.

Waarom zijn ondanks 100 jaar algemeen kiesrecht vrouwen in de politiek en het openbaar bestuur nog steeds de tweede sekse? Wat moet er gebeuren om politieke gelijkheid te vergroten? Wij zoeken antwoorden op deze vragen in internationaal wetenschappelijk onderzoek naar de vertegenwoordiging van vrouwen in de politiek, met resultaten op

internationaal, nationaal, en soms lokaal niveau. We verwachten dat de basismechanismen van in- en uitsluiting in verschillende landen vergelijkbaar zijn. Daarnaast kunnen we leren en inspiratie opdoen uit oplossingen in andere landen om gendergelijkheid in de politiek te vergroten.

We beginnen met het belang van gelijke vertegenwoordiging en beschrijven de barrières waarmee vrouwen, en pogingen om vrouwen beter te vertegenwoordigen, geconfronteerd worden. Vervolgens bespreken we factoren die de instroom, doorstroom en het behouden van vrouwen in de politiek en het openbaar bestuur stimuleren. In navolging van de Brits-Amerikaanse politicoloog Pippa Norris onderscheiden we verschillende fasen van vertegenwoordiging voor meerdere groepen: aspiranten, kandidaten en gekozen/benoemde politici. Aanvullend bespreken we interventies om vrouwen voor de politiek te behouden. Voor deze groepen speelt in verschillende fasen een combinatie van factoren een rol, zoals rolmodellen, training, rekrutering en selectie, streefcijfers en quota, en politieke cultuur. Voor elk van deze fasen bespreken we maatregelen die bijdragen aan meer gendergelijkheid.

De kern van ons betoog is dat behalve (vrouwen-)quota meer maatregelen voorhanden zijn die direct en op grote schaal positief effect kunnen hebben op de vertegenwoordiging van vrouwen. We gaan dieper in op de effecten van quota en halen voorbeelden aan waaruit blijkt dat bij het invoeren van quota vooral *de manier waarop* bepalend is voor de effectiviteit. Een quotum als opzichzelfstaande maatregel is niet genoeg. Ten slotte lichten we Zweden uit als casus voor het betrekken van vrouwen in de politiek en het openbaar bestuur. We sluiten af met een reflectie op succesfactoren en de lessen die Nederland daaruit kan trekken.

Waarom meer vrouwen in de politiek en het openbaar bestuur?

Gelijke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen is meer dan een kwestie van sociale rechtvaardigheid. Politieke gelijkheid is een belangrijke voorwaarde in elke democratie. Studies naar de vertegenwoordiging van historisch ondervertegenwoordigde groepen zoals vrouwen, etnische minderheden en LGBTQ (Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender, Queer) bevestigen dat diversiteit een positief effect heeft op het functioneren van de democratie, sociale cohesie, vertrouwen in de politiek en de acceptatie van verkiezingsuitslagen, en op verandering van heersende normen en stereotypen.^{10,11} Bovendien gaat van

een evenwichtig samengesteld parlement het signaal uit dat politiek een gedeelde verantwoordelijkheid is en levert het de samenleving nieuwe rolmodellen.

Rolmodellen inspireren op hun beurt weer nieuw politiek talent dat niet tot de dominante meerderheid – autochtone hoogopgeleide heteroseksuele mannen – behoort.¹² Veelgehoord zijn argumenten over het rolmodeffect dat de grotere aanwezigheid en zichtbaarheid van vrouwen heeft op (vooral jonge) vrouwen en ze zo kan stimuleren om zelf ook politiek actief te worden. We mogen dus verwachten dat dit effect zichzelf op langere termijn ook versterkt. Het argument voor rolmodellen gaat niet per se over de inhoud, maar heeft een symbolische functie voor vrouwelijk leiderschap.

Meerdere studies tonen aan dat politici met verschillende achtergronden (anders dan de huidige norm) standpunten inbrengen die anders over het hoofd worden gezien.¹³ In Nederland blijken bijvoorbeeld vrouwelijke Kamerleden met een niet-westerse migratieachtergrond cruciaal voor het stellen van Kamervragen over onderwerpen die vrouwen met een migratieachtergrond betreffen, al weten we niet of dit ook op lokaal niveau geldt.¹⁴

Degenen die door bepaald beleid worden geraakt, zouden betrokken moeten worden bij de besluitvorming daarover. Ze brengen immers specifieke kennis mee over die groep. Bijvoorbeeld: als er een nieuw park wordt aangelegd, kunnen we verwachten dat de buurtbewoners inspraak hebben. Waar hebben ze behoefte aan? Picknicktafels of sporttoestellen? Hetzelfde voorbeeld gaat in andere situaties ook op. Er zijn specifieke behoeften en zorgen die voortkomen uit het vrouw-zijn, die onvoldoende zullen worden vertegenwoordigd in een politiek gedomineerd door mannen. Er moet ook een bepaalde mate van fysieke vertegenwoordiging zijn onder degenen die de beslissingen nemen. Onderwerpen waar een duidelijke vrouwencomponent aan zit, zijn het recht op abortus en zwangerschapsverlof. Monique Leyenaar onderscheidt in haar boek *Political Empowerment of Women* drie verschillende categorieën: (1) onderwerpen rondom politieke gelijkheid; (2) de (her)verdeling van werk, de zorg voor kinderen en kinderopvang; en (3) de biologische verschillen tussen mannen en vrouwen, zich uitend in onderwerpen zoals gezondheidszorg.¹⁵ Wat dit betreft zijn er al belangrijke stappen gezet: in algemene zin staan onderwerpen zoals deze, die eerder werden gezien als behorend tot de privésfeer, nu wel degelijk op de politieke agenda, denk aan bijvoorbeeld seksualiteit of gezinsplanning.

Vervolgens zijn er principiële argumenten voor meer gendergelijkheid, waarbij het vooral gaat om de beginselen van rechtvaardigheid en gelijkheid tussen de seksen, die in de politiek weerspiegeld zouden moeten zijn. De Britse politiek-theoreticus Anne Phillips meent dat het eigenlijk niet meer dan logisch zou zijn dat de politiek een afspiegeling van de bevolking is. Waarom zou dat niet zo zijn? Die afspiegeling betreft sekse, maar bijvoorbeeld ook etniciteit. Afwijking hiervan wijst logischerwijs op structurele discriminatie en uitsluiting van bepaalde groepen. Wat Phillips betreft is dit in het geval van vrouwen vooral gebaseerd op de oneerlijke verdeling van werk tussen mannen en vrouwen, zowel op de arbeidsmarkt als thuis. Dit wordt ook wel, zeer beeldend, *the second shift* genoemd. Om deze uitsluiting te bestrijden moeten er aparte

maatregelen genomen worden om de achtergestelde groepen speciale toegang te geven tot besluitvormingsprocessen. Daarnaast vergroot de aanwezigheid van vrouwen óók het vertrouwen van mannen in besluitvormingsprocessen.¹⁶ Dit weten we uit experimenteel onderzoek uit de Verenigde Staten, waarin onderzoekers een representatieve steekproef uitvoerden. Hierin doet een hypothetische wetgevende commissie een voorstel. Voor sommige deelnemers aan het experiment bestaat deze uit enkel mannen, voor anderen bestaat deze uit evenveel mannen als vrouwen. Verder wordt er geëxperimenteerd met het wetsvoorstel: het voorstel verbetert wel, of niet, de rechten van vrouwen. Hier zien we dat als vrouwen onderdeel uitmaken van deze commissie, er door de deelnemers - die niet weten wat de opzet van het experiment is - positiever wordt gereageerd op voorstellen die indruisen tegen het belang van vrouwen. Door deze balans worden de beslissingen, door mannen én vrouwen, gezien als meer legitiem.

Ten slotte zijn er praktische argumenten voor meer vrouwen in de politiek: meer vrouwen in de politiek verbetert de politieke cultuur in parlementen en raden. Deze discussie is breder dan de politiek en sluit aan bij een levendig debat over gendergelijkheid aan de top. Het recente rapport van de Sociaal-Economische Raad (SER), 'Diversiteit in de top', noemt het gebrek aan vrouwen een gemis voor onze economie en samenleving. Inclusiviteit is maatschappelijke winst.¹⁷ De SER pleit voor een quotum voor het bedrijfsleven. Onderzoek in Noorwegen bevestigt dat quota voor bedrijven (in het bijzonder de top van bedrijven) op steeds meer steun kunnen rekenen, vooral onder mannen.¹⁸

Barrières voor de deelname van vrouwen

Wat weerhoudt vrouwen ervan om de politieke arena te betreden? Het *International Institute for Democracy and Electoral Assistance* onderscheidt in het rapport 'Women in Parliament: Beyond Numbers' ten minste drie barrières¹⁹: 1) politieke barrières: dat wil zeggen, het idee dat de politiek geen plek is voor vrouwen en het ontbreken van de benodigde middelen. 2) sociaaleconomische barrières: bijvoorbeeld het werk dat vrouwen, zeker in Nederland, binnenshuis uitvoeren naast hun (deeltijd)baan, zoals zorg voor de kinderen en het huishouden. 3) ideologische en psychologische barrières: bijvoorbeeld cultuurpatronen en tradities, en de manier waarop vrouwen in de media geportretteerd worden en het effect daarvan op de ambitie van vrouwen. Dit kan serieuze hindernissen opwerpen en een rolmodeffect mediëren, omdat vrouwen gedemotiveerd worden door de manier waarop andere vrouwelijk politici worden neergezet. Als laatste moeten we bescheidenheid als belangrijke psychologische barrière erkennen. Atria-Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis benadrukt in een rapport over vrouwen in de lokale politiek deze factor als probleem, omdat vrouwen zichzelf hierdoor minder snel kandidaat stellen.²⁰ Uit de studie 'More Women Can Run' weten we dat die bevinding ook voor Amerika geldt.²¹ Verder weten we uit Zwitsers onderzoek dat vrouwen in de fameuze Zwitserse *Landsgemeinde* (burgerparlementen) minder aanwezig zijn én minder vaak een speech houden.²² Daarom is het essentieel om 'geschikte vrouwen' actief te benaderen en uit te nodigen, en het netwerk van 'wervers' uit te breiden met de hulp van NGO's.

Aan de andere kant zijn er ook barrières die niet te maken hebben met de ambitie of actie van vrouwen zelf. Er is ook actieve weerstand tegen initiatieven om het aandeel van vrouwen te verhogen. Het glas is eigenlijk halfleeg, beargumenteren de Vlaamse politicoloog Karen Celis en haar Britse collega Joni Lovenduski. Immers, ongelijkheden tussen mannen en vrouwen in de politiek zijn nog steeds aanwezig.²³ Genderongelijkheden, ten nadele van vrouwen, die 100 jaar na het invoeren van het algemeen kiesrecht nog steeds bestaan, moeten we in dat (negatieve) licht zien. We moeten ons, als we er zo naar kijken, afvragen wie zich verzetten tegen maatregelen voor de verbeterde vertegenwoordiging van vrouwen, en om welke redenen. De auteurs argumenteren dat hier geïnstitutionaliseerde machtsverhoudingen aan ten grondslag liggen, ofwel: actoren die aan de status quo willen vasthouden. 'Mannelijke' regels en praktijken zijn nu eenmaal de norm, ook binnen politieke instituties. Er wordt, om deze norm in stand te houden, gebruik gemaakt van concrete weerstandsstrategieën, waarbij simpelweg wordt geweigerd regels en praktijken te veranderen om de macht van vrouwen te bevorderen.

Fasen van het vertegenwoordigingsproces

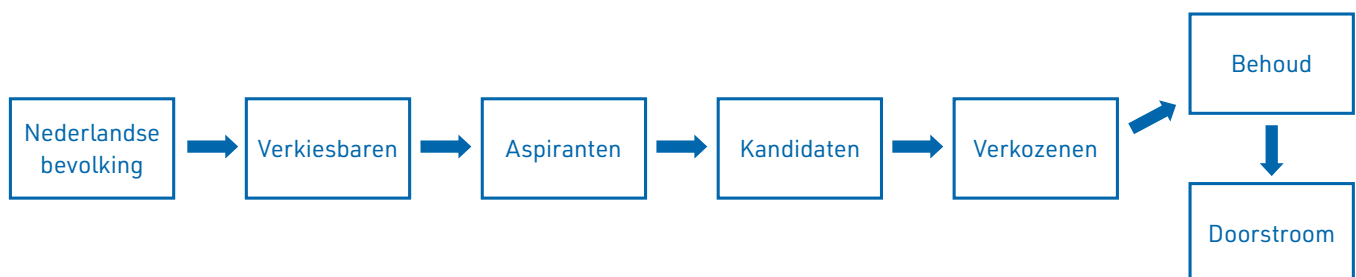
Wetenschappelijk onderzoek laat zien dat het kiezen van onze vertegenwoordigers bestaat uit verschillende fasen. Vaak denken we bij verkiezingen alleen aan het moment waarop

een kandidaat wel of niet voor de Tweede Kamer wordt gekozen. Maar dit is slechts één moment in een groter proces. Daarnaast zijn er in Nederland diverse politieke niveaus. Om het gehele proces inzichtelijk te maken, maken we onderscheid tussen verschillende fasen. Zo brengen we problemen, verklaringen en mogelijke oplossingen voor elk van deze fasen systematisch in kaart.

De literatuur verdeelt het vertegenwoordigingsproces in de volgende vier fasen:²⁴

1. Het startpunt zijn de 'verkiesbaren': Nederlandse staatsburgers boven de 18 jaar die mogelijk gekozen kunnen worden, in lijn met de Nederlandse grondwet;
2. Aspiranten: het deel van de 'verkiesbaren' dat ambitie ontwikkelt om verkozen te worden;
3. Kandidaten: het deel van de aspiranten dat via een politieke partij op een verkiezingslijst komt;
4. Verkozenen: het deel van de kandidaten dat wordt verkozen tijdens een verkiezing;
5. Wij voegen hier nog een tweeledige vijfde fase aan toe, namelijk: het behouden van verkozenen door uitval tegen te gaan, maar ook door doorgroeimogelijkheden te bieden, bijvoorbeeld naar minister of partijleider.

Bij elke fase wordt het aantal personen kleiner. **Figuur 1** is een weergave van dit proces

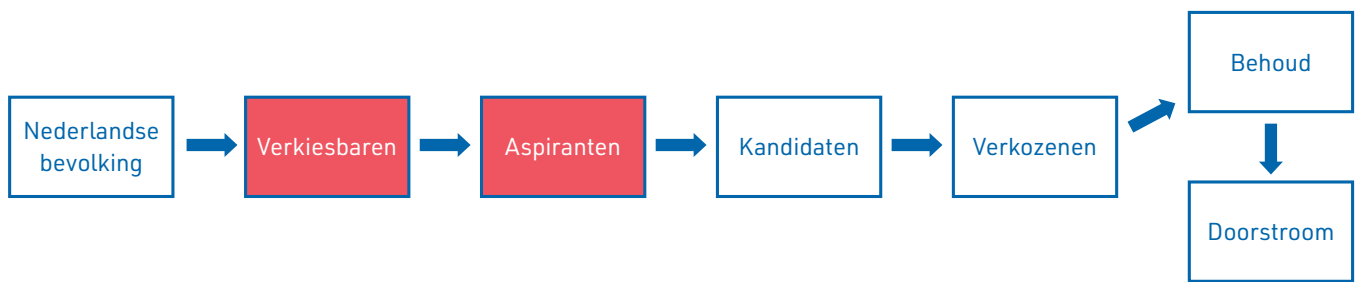

Figuur 1: Fasen van vertegenwoordiging

Per fase bespreken we welke maatregelen de deelname van vrouwen zouden kunnen stimuleren, op basis van beschikbaar internationaal vergelijkend onderzoek.

Figuur 2: Fasen van vertegenwoordiging - Instroom

Instroom

De instroom van vrouwen in de politiek zoals weergegeven in **figuur 2** zouden we in navolging van het artikel 'Beyond Quotas: Strategies to Promote Gender Equality in Elected Office'²⁵ van Pippa Norris en Mona Lena Krook kunnen versimpelen tot een kwestie van vraag en aanbod. Aan de aanbodkant moet iemand zich toegerust voelen om zich aan te melden bij een politieke partij, waarbij onder andere tijd, geld en motivatie een belangrijke rol spelen.

Hier spelen ook de eerder besproken vrouwelijke rolmodellen mee. Om (vooral) jonge vrouwen te motiveren om politiek actief te worden, is het belangrijk dat vrouwelijke politici zichtbaar zijn in de media, blijkt uit vooral Amerikaans onderzoek. In 'See Jane Run: Women Politicians as Role Models for Adolescents' uit 2006 laten David Campbell en Christina Wolbrecht zien dat zichtbaarheid van vrouwelijke politici in de media positieve invloed heeft op de mate waarin jonge vrouwen aangeven zelf politiek actief te willen worden.²⁶ Het onderliggende mechanisme is dat jonge vrouwen door zichtbare, in de media geportretteerde vrouwelijke politici meer over politiek gaan praten in hun sociale cirkels en zo geëngageerd raken. Een jaar na deze publicatie lieten dezelfde auteurs zien dat dit effect zich ook in Europese landen voordoet.²⁷ Recentere Amerikaanse publicaties analyseren het symbolische effect van Hillary Clinton's kandidaatstelling voor het presidentschap, Nancy Pelosi's positie als speaker van het House of Representatives, en – als enige Republikein – Sarah Palin's campagne voor het vicepresidentschap. Mack Mariani en collega's stelden vast dat Clinton en Pelosi jonge vrouwen inderdaad activeren – maar slechts vrouwen die hun politieke overtuiging als Democraten deelden. Voor Palin's kandidatuur daarentegen vonden de onderzoekers geen verschil. Dat zou te maken kunnen hebben met verschil in de manier waarop deze vrouwen zich (expliciet als vrouw) presenteren, en op welke onderwerpen ze zich richten.²⁸ Ook mannen laten zich door vrouwelijke rolmodellen inspireren en motiveren om politiek actief te worden, laat ander Amerikaans onderzoek zien.²⁹

Rolmodellen kunnen ook zichtbaar gemaakt worden door middel van onderscheidingen. Een regionaal voorbeeld is de Ribbius-Peletier-penning ingesteld door de Provinciale Staten Noord-Holland voor een vrouw die zich verdienstelijk maakt voor vrouwen in de Noord-Hollandse politiek, vernoemd naar de eerste vrouwelijke gedeputeerde Liesbeth Ribbius-Peletier.³⁰

Na het aanbod volgt de vraag naar kandidaten: het is essentieel dat de poortwachters – de politieke partijen – beter en divers(er) gaan rekruteren. Actief scouten van, en trainingsinitiatieven voor, vrouwen, maar ook andere groepen zoals etnische minderheden die ondervetegenwoordigd zijn, kunnen effect hebben. Recent onderzoek uit Amerika laat zien dat er ook op het niveau van persoonlijkheid verschillen zijn tussen mannelijke en vrouwelijke politici. Hoewel deze verschillen nog te verwaarlozen zijn bij de instroomfase, bleken verkozen vrouwelijke politici hoog te scoren op ordelijkheid en extraversie. Dit is onderzocht door het vergelijken van de 'Big Five' persoonlijkheidskenmerken: extraversie, vriendelijkheid, emotionele stabiliteit, ordelijkheid en openheid. De onderzoekers speculeren dat dit zou kunnen komen omdat vrouwen zich extra gekwalificeerd moeten voelen om zich daadwerkelijk verkiesbaar te stellen, en extraversie nodig is om mannelijke netwerken te doorbreken.³¹ We moeten dus de criteria die worden gehanteerd voor een 'goede' politicus herzien: deze criteria zijn gebaseerd op een geschiedenis van vertegenwoordiging door (enkel) mannen.³² We bespreken dit zelfde probleem later ook voor de criteria voor ministers. Rekrutering van kandidaten wordt ook wel een 'geheime tuin' genoemd. De informele en voor niet-ingewijden onzichtbare aspecten van rekrutering lopen via bestaande netwerken – veelal gedomineerd door witte mannen.³³ In het algemeen lopen ook de ledenaantallen van politieke partijen terug, wat deze trend nog meer versterkt. In het artikel 'Quotas and intersectionality: Ethnicity and gender in candidate selection'³⁴ noemen de auteurs het opstellen van kandidatenlijsten voor nationale verkiezingen in België en Nederland een 'intersectionele puzzel': er is weinig plaats voor nieuwkomers, dus de plekken die er zijn, moeten zo 'divers mogelijk' zijn.

Hoewel politieke partijen in Nederland sinds de jaren '80 overheidssubsidies kregen die specifiek gericht waren op het opzetten van programma's om (onder andere) meer vrouwen te betrekken, werden deze subsidies begin jaren '90 weer afgeschaft.³⁵ Inmiddels blijken (nog bestaande of nieuw opgerichte) netwerken binnen partijen voor vrouwen of burgers met een migratieachtergrond effectief om de homogene rekruteringsnetwerken te doorbreken. Zij activeren kandidaten, maar kunnen ze ook aanbevelen, voor ze lobbyen, bijdragen aan hun zichtbaarheid en hun kandidaatschap ondersteunen. In het verleden is binnen de Partij van de Arbeid (PvdA) bijvoorbeeld het Multi Etnisch Vrouwen Netwerk zeer succesvol gebleken.³⁶ Geen partij heeft meer vrouwen met een migratieachtergrond op de lijst gehad dan de PvdA.³⁷

Buiten het verband van politieke partijen om kunnen vrouwen ook worden geactiveerd en ondersteund door trainingen zoals het programma *From Harvard Square to the Oval Office. A Political Campaign Practicum*, waarin door de wol geverfde spindoctors, campagneleiders en politici vrouwelijke studenten strategieën aanreiken waarmee ze zich kandidaat kunnen stellen en leren wat ze nodig hebben om een succesvolle campagne te voeren.³⁸ Stichting Stem Op Een Vrouw en Pro-Demos zijn hier op lokaal niveau al in verschillende vormen mee bezig.³⁹

Daarnaast is hervorming van de werkomstandigheden in parlementen en gemeenteraden van belang voor de rekruteringsfase, zodat vrouwen niet het idee krijgen dat de politiek onmogelijk te combineren is met bijvoorbeeld het krijgen en opvoeden van kinderen. In latere fasen spelen de werkomstandigheden voor verkozen vrouwen natuurlijk praktisch een rol – waarover later meer.

Wat 'vraag en aanbod' betreft kunnen vrijwillige partijquota mogelijk helpen bij het plaatsen van vrouwen. Ze kunnen taboedoorbrekend en motiverend werken: het laat zien dat vrouwen inderdaad geschikt zijn voor het vak. Andere mogelijkheden zijn financiële prikkels zoals het reguleren van subsidies aan politieke partijen op dit specifieke punt, of het steunen van bepaalde campagnes. In Spanje en Portugal is dit realiteit. In beide landen was al twee decennia sprake van vrijwillige partijquota, toen in 2006 (Portugal) en 2007 (Spanje) wettelijke quota werden ingevoerd. Ook sancties maken onderdeel uit van deze wetten. In Portugal krijgen partijen die minder dan een derde vrouwen op de lijst aandragen, een kwart minder subsidie; is het percentage minder dan twintig procent, dan krijgen ze de helft.⁴⁰ Een lijst die niet voldoet, wordt publiekelijk bekend gemaakt. Partijen met lijsten waarop minder dan drie namen staan hoeven overigens niet aan deze regels te voldoen.⁴¹ In Spanje moeten lijsten die niet aan de regels voldoen, worden teruggetrokken. Zo bezien zijn er vele mogelijkheden voor de Nederlandse situatie. De instroom van vrouwen reduceren tot een vraagstuk van vraag-en-aanbod is echter problematisch omdat het geen recht doet aan verschillen tussen vrouwen. Onderzoek naar

de vertegenwoordiging van vrouwen richtte zich lange tijd alleen op vrouwen in het algemeen, waarbij witte vrouwen de norm waren. Maar ook vrouwen zijn geen homogene groep. Onder invloed van en geïnspireerd door zwarte feministische politologen en denkers in de Verenigde Staten verandert dat langzaam en is er meer oog voor verschillen tussen vrouwen onderling. De Amerikaanse Mirya Holman en Monica Schneider zijn tot de bevinding gekomen dat de ambitie van witte en Aziatische vrouwen inderdaad toeneemt als ze actief worden gerekruteerd door politieke partijen. Vrouwen met een Latijns-Amerikaanse achtergrond stellen hun ambities echter niet bij als ze actief worden 'gescout', terwijl dit de ambitie van zwarte vrouwen juist vermindert.⁴² Door te focussen op het aanbod vanuit vrouwen lijkt het namelijk alsof hun ondervertegenwoordiging enkel aan de vrouwen zelf ligt, in plaats van aan problemen met oude rekruteringspraktijken die voor sommige groepen amper hebben gewerkt.

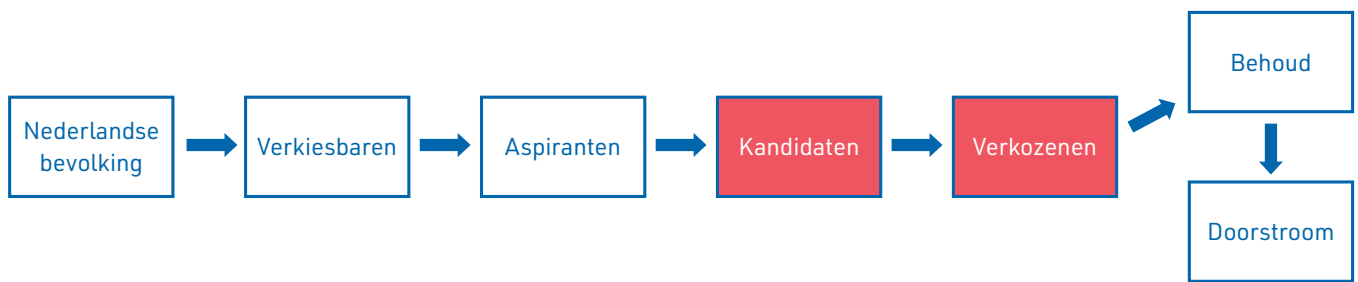
In het kort is het in de instroomfase essentieel om geschikte vrouwelijke kandidaten te herkennen en ervoor te zorgen dat ze zich kunnen ontwikkelen. Dit betekent dat politieke partijen, op dit moment hét vehikel voor de werving van kandidaten, diverser moeten rekruteren. Hiervoor zullen ze de hulp nodig hebben van het maatschappelijk middenveld dat deze groepen op dit moment vertegenwoordigt. Op de korte termijn zijn ook duidelijkere regels voor de selectie van kandidaten nuttig in dit verband: persoonlijke voorkeuren van wervers worden minder bepalend en de selectiecriteria worden herzien.

Verkozenen

In deze fase komen vraag en aanbod bij elkaar (**figuur 3**); deze moeten allebei gemaximaliseerd worden om vrouwen ook echt verkozen te krijgen. Amy Alexander laat zien dat hoe meer vrouwen in het parlement plaats nemen, hoe meer burgers hun idee over de geschiktheid van vrouwen bijstellen, een effect dat zichzelf steeds verder positief versterkt.⁴³ Haar onderzoek omvat een grote steekproef van 25 landen over de hele wereld, met enkele van de grootste landen uit verschil-

Groepsportret ter gelegenheid van het congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, juni 1908 te Amsterdam

Figuur 3: Fasen van vertegenwoordiging - Verkiezing

lende regio's. Om verkozen te worden heeft een kandidaat echter niet alleen tijd en geld nodig, maar ook brede steun binnen en buiten een partij. Initiatieven zoals de Nederlandse organisatie Stem Op Een Vrouw kunnen vrouwelijke kandidaten een impuls geven. Ze verenigen kiezers op zo'n manier dat vrouwen op een onverkiesbare plaats door voorkeursstemmen tóch verkozen kunnen worden. Dit is qua organisatie overigens wel erg complex, en er zijn effectievere manieren om via voorkeursstemmen meer vrouwen te verkiezen.⁴⁴ Nu al krijgen vrouwen meer voorkeursstemmen dan mannen, maar in de praktijk stagneert het aantal vrouwen in de Tweede Kamer. Dit komt omdat er relatief weinig vrouwen op de kieslijsten staan, en omdat een (vrouwelijke) kandidaat door de hoogte van de kiesdeler erg veel voorkeurstemmen moet krijgen om vanaf een lage plek op de kandidatenlijst toch verkozen te worden.⁴⁵

Mogelijk heeft ook de hervorming van het Nederlands kiesstelsel die wordt voorgesteld door de staatscommissie parlementair stelsel uit 2018, een positief effect.⁴⁶ Ze pleit, in navolging van het Burgerforum Kiesstelsel, voor het versterken van de persoonlijke component in het Nederlandse kiesstelsel. Ze geeft hiervoor als belangrijkste motief dat het de keuzevrijheid van de kiezer versterkt, en dat deze zich beter vertegenwoordigd voelt. In de voorgestelde vorm zou de kiezer met één stem in het stemhokje kunnen kiezen tussen een kandidatenlijst als geheel, of een afzonderlijke kandidaat. Deze verschillende soorten stemmen worden bij elkaar opgeteld en aan de hand daarvan wordt bepaald wie van de lijst verkozen wordt.

Daarnaast is het van belang dat vrouwen zich, juist ook buiten partijkaders, verenigen. De Amerikaanse Women's Caucus kan hierbij als inspiratie dienen. Hier maken enkel vrouwelijke Congresleden - zowel Democraten als Republikeinen - deel van uit. De Women's Caucus werkte al aan wetgeving om bijvoorbeeld zwangerschapsdiscriminatie en geweld tegen vrouwen tegen te gaan. Een mogelijkheid op Nederlands niveau is om het Nederlandse Politiek Vrouwen Overleg verder uit te breiden. Op dit moment maakt nog maar een beperkt aantal politieke partijen hier deel van uit. Het Politiek Vrouwen Overleg werd opgericht als samenwerkingsorgaan tussen politieke partijen en in het bijzonder hun vrouwennetwerken. In dit overleg kunnen gezamenlijke standpunten worden geformuleerd en breed draagvlak worden gecreëerd over onderwerpen zoals gelijke behandeling en evenredige participatie. In het kort zou in deze fase de situatie van vrouwen verbeterd kunnen worden door in het kader van de hervorming van het

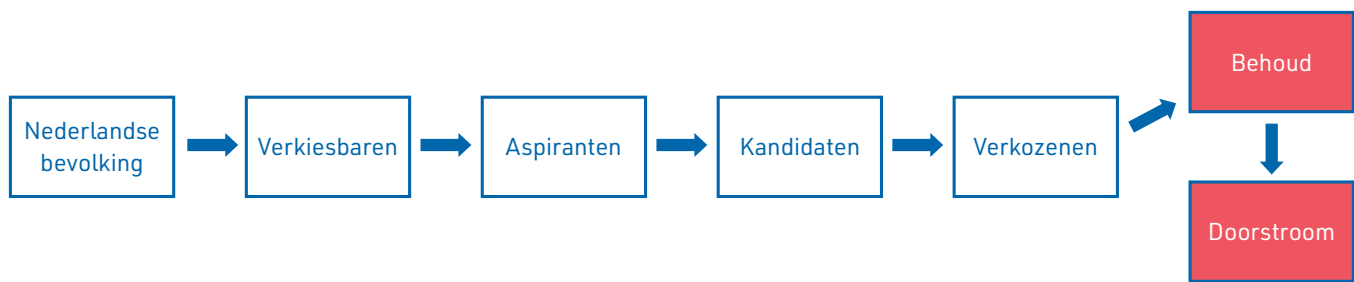
Nederlands kiesstelsel de persoonlijke component in dat stelsel te versterken. Verder zouden vrouwen zich binnen politieke partijen, maar ook buiten die partijen om, veel meer en beter kunnen verenigen om zo meer macht naar zich toe te trekken. We noemden het voorbeeld van de Women's Caucus, maar er zijn internationaal nog veel meer voorbeelden te noemen. Een aantal politieke partijen hebben al zulke interne netwerken, die kunnen worden aangemoedigd en waar nodig (financieel) ondersteund. Maar ook binnen het Nederlandse parlement (en op andere politieke niveaus) zou een dergelijke groep van vrouwelijke parlementsleden kunnen worden (her)opgericht.

Behoud van vrouwen

Behoud van vrouwen door uitval tegen te gaan

Als vrouwen eenmaal verkozen zijn, zoals weergegeven in **figuur 4**, is het essentieel ze te behouden. Op lokaal niveau weten we uit onderzoek dat vrouwen korter raadslid zijn dan mannen.⁴⁷ Daarnaast verlaten vrouwen de raad ook vaker na één periode. Het verbeteren van de parlementaire cultuur moet daarom serieus worden genomen. De Britse politicoloog Sarah Childs publiceerde in 2015 het rapport *The Good Parliament*, met concrete aanbevelingen om het Britse parlement volledig representatief, transparant, toegankelijk en effectief te maken in al zijn functies en geledingen.⁴⁸ Met deze aanbevelingen wil Childs bijdragen aan gelijkheid qua vertegenwoordiging, de organisatie van het parlement verbeteren en de cultuur inclusiever maken. Met aanbevelingen aan commissies, de voorzitter, maar ook aan leden zelf, maakt ze inzichtelijk waar barrières voor vrouwen ontstaan en hoe die verholpen kunnen worden. Childs roept bijvoorbeeld de 'Women in Parliament All Party Parliamentary Group' op om ook hun mannelijke collega's te vragen geen panels meer te steunen die enkel uit mannen bestaan. De kunstcommissie vraagt ze om de 'ten year dead' regel te laten varen en het zo mogelijk te maken ook portretten van belangrijke Britse vrouwen, die nu eenmaal pas later politiek actief konden worden, aan de muren van Westminster te kunnen zien hangen. Deze maatregelen tezamen kunnen het behouden van vrouwen bevorderen, omdat ze de cultuur van het parlement inclusiever maken.

In dit kader moet ook geweld tegen vrouwen, fysiek én mentaal, besproken worden. Europees onderzoek maakte recent

Figuur 4: Fasen van vertegenwoordiging - Behoud

de balans op door middel van interviews met vrouwelijke parlementariërs en hun vrouwelijke medewerkers. Hoewel het geen representatieve steekproef betreft, laat het rapport zien dat vijftientig procent van de 123 geïnterviewde vrouwelijke parlementsleden tijdens hun termijn last hebben van geweld, veelal online, met online aanvallen van seksisme en zelfs doodsbedreigingen. Jonge vrouwelijke parlementsleden (onder de 40 jaar) hebben over het algemeen ook nog eens meer last van deze problemen. Dit is alarmerend omdat dit het niet alleen lastiger maakt om vrouwen voor de politiek te behouden, maar mogelijk ook afschrikkend kan werken voor vrouwen die een carrière in de politiek overwegen. Parlementen en raden worden in dit rapport van de Inter-Parliamentary Union opgeroepen om duidelijk te communiceren wat wel en niet acceptabel gedrag is, en om ervoor te zorgen dat er goede regels zijn wat betreft het doen van (interne) aangifte.⁴⁹ Ook in de Nederlandse context is het tegengaan van geweld tegen politici een prioriteit, in het verleden in het bijzonder door het programma 'Veilige Publieke Taak', dat het stellen van normen, het melden en doen van aangifte, en het leveren van nazorg als instrumenten inzet. Uit de monitor van 2018 bleek dat, hoewel het aantal fysieke bedreigingen afneemt, de online varianten groeien. Drie op de tien politieke ambtsdragers bij waterschappen, provincies en gemeenten hebben te maken gehad met geweld, een lichte stijging ten opzichte van de monitor van twee jaar daarvoor.⁵⁰

Kortom: maak raden en parlementen vrouwvriendelijker om vrouwen beter te kunnen behouden voor de politiek, en vergroot het bewustzijn over deze onderwerpen. In navolging van The Good Parliament van Sarah Childs zou ook in Nederland op alle politieke niveaus een dergelijk rapport kunnen helpen om zo met concrete aanbevelingen de cultuur te verbeteren. Ook geweld tegen vrouwelijke raads- en parlementsleden moet in lijn met bestaande maatregelen tegen worden gegaan.

Behoud van vrouwen door verdere doorstroom mogelijk te maken

Naast het behouden van vrouwen is aandacht nodig voor door-groei mogelijkheden voor vrouwen. Logische vervolgstappen na één of meerdere termijnen als volksvertegenwoordiger zouden de functies van minister, staatssecretaris, wethouder, burgemeester, commissaris van de Koning, of partijleider kunnen zijn. De afgelopen zestig jaren waarin Nederland ook vrouwelijke ministers kende, zijn in kaart gebracht door Monique Leyenaar in 'Hare Excellentie'. Hier zien

we ook dat er nog een lange weg te gaan is. Het adagium 'Er moet nog een vrouw bij' geldt tot 1982, wanneer voor het eerst twee vrouwelijke ministers worden aangesteld. Maar ook sinds die tijd groeit het percentage vrouwelijke ministers nog niet altijd gestaag.⁵¹ Gelukkig heeft het huidige kabinet-Rutte III het hoogste aandeel vrouwen in een Nederlands kabinet ooit.⁵²

De Canadees Susan Franceschet en haar collega's beschrijven hoe groot de symboliek van vrouwelijke ministers inderdaad kan zijn, maar ook hoe ingewikkeld dat ligt.⁵³ De auteurs zien kabinetsformaties als een onderhandeling, als een spel – met veel informele regels (eigenlijk ook een 'geheime tuin'). Het is lastig om tot een evenwichtige groep te komen. De auteurs stellen dat er in feite een soort checklist bestaat waardoor sommigen wel en anderen niet tot minister worden benoemd. Vooral de partij en de functie, maar zeker ook gender zijn hierin (steeds vaker) bepalende factoren. Dit sluit ook aan bij de Nederlandse bevindingen van Monique Leyenaar. Omdat kabinetten over het algemeen maar weinig leden hebben, wordt er vaak gezocht naar mensen die op meerdere punten diversiteit kunnen belichamen. Deze kandidaten worden op hun beurt echter niet altijd als vertegenwoordiger van deze groepen gezien, wat weer nieuwe problemen met zich meebrengt. Het is dus zaak hierin een balans te vinden en kabinetten zoveel mogelijk te diversifiëren, in gender, etniciteit enzovoort, zodat één persoon niet meerdere groepen tegelijk (symbolisch) hoeft te vertegenwoordigen.

Voor het Verenigd Koninkrijk luidt de bevinding van Claire Annesley en Francesca Gains dat het aannemelijk is dat de aanwezigheid van meer vrouwen op de plekken waar beslissingen worden genomen de waarschijnlijkheid van een vrouwvriendelijke beleidsagenda vergroot. Dit onderstreept het belang van gendergelijkheid in een kabinet.⁵⁴ Deze wetenschappers stellen bovendien dat we onze normen en waarden wat betreft 'goed ministerschap' moeten bijstellen, omdat deze gekleurd zijn door de geschiedenis, waarin we lange tijd slechts mannelijke ministers kenden.

In Australië heeft de komst van de eerste vrouwelijke minister-president, Julia Gillard, in 2010 er ook voor gezorgd dat vrouwen beter op de hoogte waren van politieke vraagstukken, en hun politieke kennis in het algemeen verbeterde. Zo bezien zou de aanwezigheid van een vrouwelijke minister (president) ook (deels) de kloof in politieke kennis en engagement kunnen verhelpen.⁵⁵

Helaas is het wel zo dat hier en daar een vrouw aan de politieke top de situatie voor vrouwen in het algemeen niet per se verbetert. Op basis van hun onderzoek naar 206 kabinetten in 15 landen, veelal westerse democratieën,⁵⁶ tussen 1980 en 2015 concluderen Diana O'Brien en haar coauteurs dat de aanwezigheid van een vrouwelijke premier of een vrouwelijke partijleider in de coalitie niet betekent dat het aandeel vrouwen in het kabinet ook hoger ligt.^{57 58} Recent onderzoek naar Merkel's Duitsland lijkt dit ook te bevestigen.⁵⁹ Een bredere vrouwelijke elite, een 'kritische massa', daarentegen, helpt wel bij de benoeming van meer vrouwelijke ministers, blijkt uit een ander artikel van O'Brien, waarin ze 117 landen vergelijkt.⁶⁰ Op die manier stromen meer geschikte vrouwen door vanuit andere posities. Maar opnieuw verschuift ook de vraagkant. De auteurs vonden dat meer vrouwen in het parlement, een vrouwelijke voorzitter van het parlement en het bestaan van een apart ministerie van vrouwenzaken allemaal positieve invloed hebben op de mate waarin vrouwen op gezaghebbende ministeries terechtkomen.

In het bijzonder is er in academisch onderzoek aandacht voor het meest 'mannelijke' aller ministeries: Defensie. Hoewel in Nederland deze post sinds 2012 door een vrouw wordt bekleed, staat het er in de rest van de wereld slechter voor. De kans dat een vrouw wordt benoemd op deze positie is klein, concluderen Tiffany Barnes en O'Brien, die dit wereldwijd hebben vergeleken.⁶¹ Dat komt omdat er traditionele waarden ten grondslag liggen aan wie deze functie zou moeten vervullen. De auteurs laten verder zien dat hoe meer militaire conflicten er in een land spelen, hoe kleiner de kans wordt dat een vrouw op de post Defensie wordt aangesteld. En: hoe meer geld er wordt uitgegeven aan defensie, hoe kleiner de kans op een vrouwelijke minister.

De weg van vrouwen naar een positie als partijleider is ook door O'Brien onderzocht.⁶² Aan de hand van onderzoek in 12 landen zien we dat de verwachtingen en verplichtingen van vrouwen wat betreft het partijleiderschap zeer uiteenlopen.⁶³ Overeenkomstig de Nederlandse ervaring komt vrouwelijk partijleiderschap vaker voor bij kleine oppositiepartijen en partijen die recent zetels hebben verloren. Ook komt vrou-

welijk leiderschap vaker voor bij groene partijen, maar niet per se bij linkse partijen. De auteur vond namelijk verder geen verschil tussen linkse, conservatieve of andere partijen, als vrouwen überhaupt al tot partijleider worden gekozen. In dat geval is de kans groter dat ze bij slechtere resultaten hun positie opgeven.

Daarbovenop komt nog de rol van de media. Voor Spanje vonden Tània Verge en Raquel Pastor dat vrouwen die voor het eerst verkozen worden op een eerder door mannen bezette post, het in de media zwaar te verduren krijgen. Dit gebeurt bijvoorbeeld door te wijzen op hun uiterlijk in plaats van hun competenties, maar ook door hun afwijken van de (mannelijke) norm te benadrukken.⁶⁴ Daarnaast weten we dat mediaberichtgeving over partijleiders van groot electoraal belang is.⁶⁵ Uit recent onderzoek, waarin naast Spanje ook Portugal wordt besproken, blijkt dat, ook al worden vrouwelijke politici negatief geportretteerd in de media, er nog steeds een belangrijk rolmodeffect van uitgaat naar de vrouwelijke bevolking. Dit geldt overigens ook voor mannen die het systeem positiever en inclusiever beoordeelden, zelfs bij negatieve berichtgeving over de vrouwelijke politici.⁶⁶ Maar we moeten alert blijven: het mogelijke gevaar is dat, wanneer deze rolmodellen juist een positief effect hebben op (jonge) vrouwen, dit effect wordt gemedieerd door te veel negatieve berichtgeving.

Tot slot kunnen quota het proces om meer vrouwelijke leiders benoemd te krijgen versnellen. Zo'n 90 landen wereldwijd maken op dit moment gebruik van quota. Onderzoek in Zweden laat de resultaten hiervan op lokaal niveau zien. In 1993 voerden de Zweedse Sociaal Democraten op lokaal niveau een 50-50 quotum in (kandidatenlijsten met om en om man/vrouw) nadat dit eerder slechts een streefcijfer was. In de gemeenten waar dit quotum de meeste impact had, werden vrouwen ook eerder op leiderschapsposities benoemd. Door de toename van het aantal vrouwen in de lokale parlementen dankzij de quota ging men meer vrouwen als geschikte kandidaten zien.⁶⁷ In de volgende paragraaf gaan we nader op quota in.

Quota

De roep om quota komt vaak voort uit het argument dat vrouwen geconfronteerd worden met structurele barrières. In dat licht discrimineren quota niet tegen mannen, maar compenseren ze voor de ongelijkheden waar vrouwen mee te maken hebben. Op deze manier over quota nadenken helpt ook bij het besef dat gendergelijkheid niet enkel de verantwoordelijkheid van vrouwen zelf is, en dat het niet zo is dat genderongelijkheid alleen maar te wijten is aan bijvoorbeeld hun gebrek aan ambitie of gebrek aan netwerken.

Onderzoek naar quota maakt grofweg onderscheid tussen drie soorten quota: gereserveerde plaatsen (plaatsen in het parlement waar alleen vrouwen voor in aanmerking kunnen komen), partijquota (waarbij individuele partijen toezeggingen doen om een specifiek percentage vrouwen op hun kandidatenlijst te zetten) en wettelijke quota (die vereisen dat alle partijen een bepaald percentage vrouwen naar voren schuiven). Quota kunnen in de grondwet of de kieswet worden opgenomen, of vrijwillig zijn.

Tegelijkertijd zijn quota - vooral de niet-vrijwillige - ook controversieel. Hoewel de efficiëntie van quota wel wordt erkend, wordt de legitimiteit vaak in twijfel getrokken. Mona Lena Krook en coauteurs maken onderscheid tussen verschillende redenen voor deze controverses.⁶⁸ Allereerst zijn quota controversieel omdat ze positieve discriminatie aanmoedigen, waardoor er een conflict ontstaat tussen verschillende gelijkheidsbeginsels, gelijkheid van kansen versus resultaat. Ten tweede, schrijven ze, bevordert het invoeren van quota (gender-)identiteit boven ideeën, boven partijstandpunten en argumenten. Dat leidt tot een botsing tussen verschillende noties van politieke vertegenwoordiging. Als laatste erkennen quota vrouwen als een - aparte - politieke categorie, wat vragen oproept over hoe sekse verbonden is aan andere politieke identiteiten.

De Deens-Zweedse Drude Dahlerup en de Zweedse Lenita Freidenvall beschrijven twee mogelijke methoden voor het invoeren van quota.⁶⁹ De eerste, de 'stapsgewijze methode', gold lange tijd als hét voorbeeld, ook wel het Scandinavische model. Ze wijzen erop dat er in Scandinavië zonder quota al vroeg een redelijke vertegenwoordiging van vrouwen in de politiek was, hoewel dit meer dan zeventig jaar kostte. Men zag de vervolgens ingevoerde vrijwillige partijquota slechts als een manier om dit te consolideren.

De tweede methode daarentegen, de 'snelle' methode, die inmiddels vaak voorkomt, behelst het invoeren van quota in landen waar vrouwen maar een klein percentage van het parlement uitmaken, om dit proces te versnellen. Het percentage vrouwen springt dan na verkiezingen soms ineens met tientallen procenten tegelijk omhoog. Op zich kunnen beide methodes volgens de auteurs succesvol zijn. Maar omdat de twee methodes zijn gebaseerd op twee verschillende probleemstellingen, verschillen ze dus ook in de aangedragen oplossingen. Het stapsgewijze model ziet de aanwezigheid van vrouwen in de politiek als een zaak die met de verdere ontwikkeling van een land mee zal ontwikkelen, en zichzelf dus zal 'oplossen'. Mogelijke initiatieven die hieraan kunnen bijdragen, zijn het opleiden van vrouwen en verzekeren dat ze onderdeel uitmaken van de arbeidsmarkt, maar ook het zorgen voor goede kinderopvang.

Bij de snelle methode is de vertegenwoordiging van vrouwen niet een logische consequentie van verdere ontwikkeling, maar ligt structurele discriminatie hieraan ten grondslag. Daarom is actie, bijvoorbeeld door middel van quota, essentieel. Terwijl aan de ene kant de stapsgewijze methode gelijkheid van kansen voor mannen en vrouwen vertegenwoordigt, zet de snelle methode daar een gelijkheid van resultaat tegenover.

Inmiddels moeten we ook internationale druk onderkennen als een factor bij de invoering van quota. Krook argumenteert dat naast andere redenen, zoals de inzet van vrouwenorganisaties en -lobby, internationale druk een belangrijke reden is om quota in te voeren.⁷⁰ Individuele landen reageren met nationale maatregelen op internationale ontwikkelingen evenals op supranationale verdragen en afspraken. Een voorbeeld hiervan zijn de afspraken van het 'Platform for Action', die volgden uit de conferentie van de Verenigde Naties in Peking in 1995. Hier verplichtten alle aanwezigen zich ertoe te werken aan gendergelijkheid in politiek en openbaar bestuur - aan de hand van doelstellingen en concrete maatregelen.⁷¹

Het blijft een delicaat evenwicht. De eerder aangehaalde onderzoeker Amy Alexander beschrijft dat uit haar in 25 landen gehouden steekproef blijkt dat maatregelen zoals quota effectieve hulpmiddelen kunnen zijn om ook op grotere schaal culturele barrières voor vrouwen (en hun vermogen om, bijvoorbeeld, te regeren of leiding te geven) te overwinnen.⁷² Aan de andere kant laat experimenteel onderzoek in Lesotho zien dat het 'voortrekken' van vrouwen door te focussen op het quotum (in plaats van hun competentie) in het algemeen nadelig zou kunnen uitpakken voor de deelname van andere vrouwen in de lokale politiek.⁷³ In 2005 begon Lesotho een lang proces van decentralisatie. In dat kader richtte Lesotho nieuwe districten en gemeenten op, waarvoor ook nieuwe vertegenwoordigers moesten worden gekozen. Van deze districten werd dertig procent gereserveerd voor vrouwen. Vrouwen konden dus wel met andere vrouwen de strijd om het leiderschap van het district aangaan. In de overige ze-

ventig procent van de districten mochten vrouwen natuurlijk ook meedoen, maar moesten ze het ook tegen mannen opnemen. Hier wonnen vrouwen in een derde van de gevallen. Burgers keken met scepsis naar de ontwikkelingen in de enkel-vrouw-districten, waarbij in hun ogen vrouwen werden voorgetrokken. De auteur denkt dat dit in het algemeen te maken heeft met het feit dat het quotum de exclusiviteit van politieke instellingen benadrukte (ofwel het gebrek aan vrouwen) in plaats van machtsdeling en inclusie. Deze negatieve reacties op vrouwen in de aangewezen quotadistricten verklaart de auteur doordat de perceptie ontstond dat de quota tot oneerlijke situaties zouden leiden. Er was ook al eerder sprake van rechtszaken die door mannelijke politici tegen deze wet waren aangespannen. Een ander specifiek probleem is dat de impuls voor deze quota voortkwam uit een interregionaal overleg, de Southern African Development Community, in plaats van vanuit de gemeenschap van Lesotho zelf: het quotum werd dus, in hun ogen, opgelegd aan de gemeenschap.

Wat we kunnen leren van deze casus is dat positieve-actiematregelen alleen worden gesteund als ook de motivering duidelijk wordt gemaakt en gecommuniceerd, en niet zomaar wordt aangenomen of opgelegd. Tevens moeten we beseffen dat quota (en hun effecten) controversieel zijn, ook voor vrouwen. We weten uit meerdere onderzoeken dat er meer steun is voor dergelijk beleid als het goed wordt onderbouwd – en dit gebeurde niet in Lesotho.

Niet waarom, maar hoe?

Bij het invoeren van quota maakt 'de manier waarop' veel uit. Bijvoorbeeld: welk percentage wordt aangehouden: 50/50, minimaal dertig procent vrouw? Dit is allemaal onderzocht en goed gedocumenteerd. Leslie A. Schwindt-Bayer onderzoekt kenmerken van quotawetgeving van over de hele wereld: het percentage, het bestaan van verplichte plaatsingen van vrouwen (bijvoorbeeld om en om: dit is belangrijk omdat het quotum anders mogelijk omzeild kan worden door vrouwen op onverkiesbare plekken te zetten) en het bestaan van handhavingsmechanismen.⁷⁴ Haar onderzoek laat zien dat deze kenmerken alle drie met elkaar samenhangen en dat, hoewel een hoger percentage méér helpt, zowel regels die aangeven op welke plaats vrouwen op de kandidatenlijst moeten staan, als handhavingsmechanismen het effect van een quotum het meest versterken.

Percentage, handhavingsmechanismen en plaatsingsgaranties zijn van invloed, maar ook de formulering. Het is goed mogelijk om het quotum genderneutraal weer te geven, door bijvoorbeeld minimaal veertig procent van de kandidaten op de lijst voor beide seksen vast te leggen, of, zoals in Spanje, een minimum van veertig procent én een maximum van zestig procent voor beide seksen. En waarom spreken we eigenlijk nooit over een mannenquotum, vraagt de Britse Rainbow Murray zich af?⁷⁵ Door het stellen van deze vraag verschuiven we ons referentiekader van de ondervetegenwoordiging van vrouwen naar de overvetegenwoordiging van mannen. Een genderneutraal geformuleerd quotum zou hierbij kunnen helpen. Tot nu toe kent Nederland uitsluitend vrijwillige streefcijfers. De Partij van de Arbeid (sinds 1987) en GroenLinks (sinds

1990) werken aan de hand van streefcijfers aan 'evenwichtige vertegenwoordiging' van zowel vrouwen als Nederlanders met een migratieachtergrond. Deze partijen staan er ook om bekend gebruik te maken van het 'rits-principe', waarbij, vergelijkbaar met Zweden, man en vrouw om en om op de kandidatenlijst worden geplaatst. Voor de overige Nederlandse politieke partijen zou een quotum verschillende uitdagingen en problemen opleveren, al naargelang hun kiezersschare. Er zijn substantiële verschillen tussen partijen, onder andere wat betreft het percentage vrouwelijke achterban en als gevolg daarvan het mogelijke aantal vrouwelijke kandidaten.

Miki Caul heeft aan de hand van event history analysis alle partijen in 11 geavanceerde Europese industrielanden (waaronder Nederland) tussen 1975-1995 systematisch in kaart gebracht.⁷⁶ In het overzicht staat of, en zo ja, wanneer, vrijwillige partijquota zijn ingevoerd. Ze concludeert dat het aantal vrouwen dat al deel uitmaakt van de partijtop én linkse idealen de kans dat quota worden ingevoerd, groter maken. Daarnaast zijn quota ook 'besmettelijk', dat wil zeggen dat als één partij eenmaal quota invoert, andere waarschijnlijk volgen. Dit geldt ook voor Nederland, waar de Partij van de Arbeid en GroenLinks vlak na elkaar zulke vrijwillige streefcijfers invoerden. Een aantal andere partijen gebruikt wel stimuleringsmaatregelen en richtlijnen voor selectiecommissies, maar niet in de vorm van quota.

Is het niet genoeg als partijen zelf quota kunnen invoeren? De casus van België, waar eerst enkel vrijwillige partijquota bestonden, die later echter werden aangevuld met wettelijke quota (via kieswetgeving), laat anders zien. Juist het bestaan van deze twee quota naast elkaar versterkte het effect van beide quota, laat Petra Meier zien.⁷⁷ In 1994 voerde België het eerste nationale quotum in op het niveau van regionale en gemeenteraadsverkiezingen, waarbij niet meer dan twee derde van een kandidatenlijst van dezelfde sekse mocht zijn. In 2002 werd deze wet vernieuwd, naar een 50/50 man-vrouwverdeling. Dit werd verder uitgebreid met de bepaling dat twee kandidaten van dezelfde sekse niet de eerste twee plaatsen van een lijst mogen innemen (ofwel: een mannelijke lijsttrekker móet gevolgd worden door een vrouwelijke kandidaat, en andersom). Toen deze wetten in 1994 en 2002 werden ingevoerd, had een aantal partijen al vrijwillige quota. De eerste was de Vlaamse Groenen, bij hun oprichting in 1985, gevolgd door de Sociaaldemocraten in 1992. Inmiddels heeft een grote meerderheid van de Belgische partijen zulke maatregelen. Meier concludeert dat het bestaan van deze partijquota de weg heeft vrijgemaakt voor nationale quota. Daar komt nog bij dat het nationale quotum partijen daarna weer motiveerde om méér te doen. Het is dus mogelijk en zelfs wenselijk om partijquota aan te vullen met nationale richtlijnen.

Al met al moet bij het invoeren van quota een aantal afwegingen worden gemaakt. Allereerst moet worden bekeken of het quotum genderneutraal wordt geformuleerd of dat alleen een percentage voor vrouwen wordt geformuleerd (en zo ja, welk(e) percentage(s)). Ten tweede moet de verplichte plaatsing van vrouwen worden overwogen, omdat een quotum zonder verplichting waarschijnlijk zeer slecht zal werken. Als laatste moet het onderwerp sancties worden gezien, waarbij vooral de mogelijkheid van (het intrekken van) subsidie aan bod moet komen.

Samengevat kan een quotum, mits weloverwogen en specifiek geformuleerd, en met behulp van sancties, een positieve bijdrage leveren aan de vertegenwoordiging van vrouwen op verschillende niveaus.

Uitgelicht: de situatie in Zweden

In Zweden ligt het aandeel vrouwen in de politiek zowel op lokaal als nationaal niveau hoger, terwijl het een met Nederland vergelijkbaar kiesstelsel heeft. Net als Nederland is Zweden ook een constitutionele monarchie met een parlementair stelsel. De verkiezingen vinden plaats volgens een stelsel van evenredige vertegenwoordiging.⁷⁸

Essentieel hierbij is dat Zweden een lange traditie van groepsvertegenwoordiging kent die teruggaat tot 1435, toen het 'vier machten'-parlement werd opgericht waar adel, geestelijken, burgers en landeigenaren deel van uitmaakten. Het huidige stelsel van evenredige vertegenwoordiging met meerdere partijen stamt uit 1911. In Zweden is het algemeen kiesrecht van kracht sinds 1921. Sindsdien stijgt het aantal vrouwelijke parlementariërs langzaam maar gestaag volgens de 'stapsgewijze methode', zoals hierboven besproken. Onderzoeker Lenita Freidenvall is een autoriteit op het gebied van de inclusie van vrouwen in de Zweedse politiek. Freidenvall onderscheidt drie belangrijke perioden voor de emancipatie van Zweedse vrouwen (in de politiek, maar ook daarbuiten).⁷⁹ Allereerst de periode tussen de jaren '20 en '70, waarin enkele vrouwen symbolisch op lijsten werden geplaatst maar op onverkiesbare plekken. Dit is ook de tijd waarin vrouwenorganisaties, zowel binnen als buiten politieke partijen, zich gingen organiseren. In dit verband was het vooral van belang dat vrouwenorganisaties vrouwen oproepen om lid te worden van een partij, om zo van binnenuit invloed uit te oefenen. Toch werden vrouwen in die tijd niet als politieke actoren gezien en lagen hun taken vooral binnenshuis.

Vanaf de jaren '70 komt hier verandering in. Steeds meer vrouwen gaan buitenshuis werken, en zaken zoals kinderopvang worden nu serieus georganiseerd. In het kort: vrouwen emanciperen zowel op de arbeidsmarkt als in de politiek. Natuurlijk is er ook het internationale momentum als onderdeel van de tweede feministische golf. Dit vertaalt zich vervolgens naar de eerdergenoemde vrouwenorganisaties; ook binnen politieke partijen worden de speciale vrouwenafdelingen gesprekspartners om rekening mee te houden. Hier ontstaat het idee dat het aantal gekandideerde én verkozen vrouwen ongeveer overeen moest komen met hun aandeel in de bevolking. Dit wordt ijzersterk omschreven als de 'minderheid van 51 procent'.

Het is een misvatting dat in Scandinavië in het algemeen, en in Zweden in het bijzonder, gebruik wordt gemaakt van grondwettelijke quota. In Zweden is slechts sprake van vrijwillige partijquota. De Zweedse partijquota vinden hun oorsprong in 1972, toen de sociaaldemocraten een genderbeleidsunit opzetten in hun kabinet en, in datzelfde jaar, de liberale partij een motie aannam waarin stond dat veertig procent van hun interne leiderschapsposities én posities binnen het partijbestuur door vrouwen zouden moeten worden bezet. Deze maatregel leidde tot 'besmetting' naar alle andere partijen. Vanaf 1994 wordt ook het rits-systeem wijdverspreid ingevoerd. Al met al is de dynamiek en samenwerking tussen ver-

schillende actoren en organisaties essentieel geweest. Vooral de vrouwenbeweging was zeer effectief in het activeren van vrouwen binnen én buiten politieke partijen om zo op meerdere momenten en manieren druk uit te oefenen.

Freidenvall geeft aan dat het gaat om een combinatie van factoren, die hebben geleid tot het hoge aandeel vrouwen in de Zweedse politiek.⁸⁰ Factoren die een belangrijke rol spelen zijn onder andere institutioneel, zoals het Zweedse kiesstelsel; socio-economische factoren, zoals het opleidingsniveau van Zweedse vrouwen; en culturele factoren, zoals geloof. Maar Freidenvall wijst ook op een vierde, meest belangrijke factor: een strategische. Ze beargumenteert dat het hoge aandeel vrouwen in de politiek vooral voorkomt uit een 'moderniseringsstrijd' tussen de Zweedse politieke partijen, in een strijd om de (voornamelijk) vrouwelijke kiezer.

In het verlengde hiervan deed het International Institute for Democracy and Electoral Assistance in 2005 onderzoek naar de vraag of het aantal vrouwen dat in het Zweedse parlement zit ook invloed heeft op de beleidsagenda. Lena Wängnerud concludeert dat dat inderdaad het geval is, maar dat deze scheidslijn tussen 'mannen'- en 'vrouwen'-onderwerpen in de loop van de tijd ook wat is vervaagd. Onderwerpen als sociaal beleid, zorg, ouderenzorg en gezinsbeleid waren in 1985 voor het overgrote deel alleen in de verkiezingscampagnes van vrouwen belangrijke thema's. Ook na verkiezingen bleven bepaalde onderwerpen voor mannen een min of meer onontgonnen gebied. Een daarvan is gendergelijkheid, hoewel dit tegenwoordig in Zweden een belangrijk thema is – dankzij de grotere aanwezigheid van vrouwen. Inmiddels is dit verschil te verwaarlozen.^{81 82} Vrouwelijke politici werkten dus in het begin van hun inclusie in de politiek aan een specifiek vrouwelijke beleidsagenda, maar na verloop van tijd werden deze onderwerpen ook door mannen omarmd en richtten vrouwen zich ook op andere onderwerpen. Wel laat een studie naar de Duitse Bundestag van 1990 tot nu zien dat vrouwelijke parlementsleden oververtegenwoordigd zijn in commissies op gebieden als gezondheid en gezinszaken, en ondervertegenwoordigd in commissies op terreinen als buitenlandse zaken, juridische zaken en defensie.⁸³ Ook in Nederland blijven zulke inhoudelijke man-vrouwverschillen bestaan, hoewel er al terrein gewonnen is. Wat dat betreft kan Nederland dus nog leren van Zweden.

Conclusie

Ondanks 100 jaar gelijke politieke rechten zijn vrouwen in de Nederlandse politiek en het openbaar bestuur nog steeds ondervertegenwoordigd. In dit essay zijn succesfactoren en leerervaringen uit internationaal onderzoek op een rij gezet. Er spelen verschillende barrières en problemen in verschillende fasen, maar op vele momenten is er een breed scala aan mogelijke maatregelen voorhanden. (lees verder >)

Er bestaan veel internationale (vergelijkende) studies naar vrouwen in de politiek. Helaas is de kennis over de werking van verschillende maatregelen in Nederland beperkt, zeker op lokaal niveau. Hoewel in een aantal onderzoeken de ervaringen van bijvoorbeeld vrouwelijke ministers in Nederland worden beschreven⁸⁴, is er verder – en zeker over het lokale

niveau - opvallend weinig recent (empirisch) onderzoek beschikbaar. Dit is niet bevorderlijk voor de situatie: we moeten beter weten wat wel en niet werkt en heeft gewerkt, in de specifieke Nederlandse context.

De veelbesproken quota hebben pas laat in het vertegenwoordigingsproces effect. Het bevorderen van vrouwen in openbaar bestuur en politiek zou, zonder quota, al veel gebaat zijn bij een vroege start: het interesseren, activeren en opleiden van een zo divers mogelijke groep (jonge) burgers die zich identificeren als vrouw.

Onze stelling luidt dat het verkiezen van volksvertegenwoordigers een lang proces is dat niet enkel draait om kandidaatstellingen en de dag van verkiezingen. Dit is slechts het topje van de ijsberg. Een breed scala aan maatregelen, waarbij al deze fasen worden betrokken, kan de instroom, het behouden en de doorstroom van vrouwen in politiek en openbaar bestuur op korte en lange termijn versterken. We noemen een aantal aanbevelingen die voortvloeien uit de literatuur. Sommigen zijn institutioneel van aard, andere praktisch of symbolisch. Gezamenlijk kunnen ze er in de toekomst voor zorgen dat vrouwen in de Nederlandse politiek en het openbaar bestuur beter vertegenwoordigd worden en blijven.

Samenvatting

Waarom zijn - ondanks 100 jaar vrouwenkiesrecht - vrouwen in de politiek en het openbaar bestuur nog steeds de tweede sekse? En wat moet er gebeuren om politieke gelijkheid te

vergroten? Dit essay zoekt antwoorden op deze vragen in internationaal wetenschappelijk onderzoek naar de vertegenwoordiging van vrouwen in de politiek. We bespreken allereerst het belang van gelijke vertegenwoordiging, door het uitlechten van een aantal symbolische en principiële argumenten. Daarnaast problematiseert dit essay de barrières waarmee vrouwen geconfronteerd worden als ze de politiek betreden, zoals politieke, sociaaleconomische en ideologische barrières, maar ook verschillende vormen van geweld tegen (jonge) vrouwelijke politici.

Vervolgens belichten we factoren die de instroom, doorstroom en het behouden van vrouwen in de politiek en het openbaar bestuur stimuleren, waarbij vrouwen voor de politiek moeten worden behouden door uitval tegen te gaan en doorgroeimogelijkheden te bieden, bijvoorbeeld naar minister of partijleider-. Voor deze groepen speelt in verschillende fasen een combinatie van factoren een rol, waaronder rolmodellen, training, rekrutering en selectie, streefcijfers en quota, en politieke cultuur. We bespreken elke fase en beschrijven wat we uit internationaal onderzoek weten over wat wel én niet werkt. Daaruit blijkt dat er veel maatregelen voorhanden zijn die direct en op grote schaal positief effect kunnen hebben op de vertegenwoordiging van vrouwen.

Een daarvan is ook de mogelijkheid van het invoeren van quota. We bespreken de verschillende soorten quota die mogelijk zijn en de controverses daaromheen. Daarnaast bekijken we quota vanuit een historisch perspectief, als we de 'stapsgewijze' en 'snelle' methode voor het invoeren van quota en de weerslag daarvan op de effectiviteit bespreken. We bekijken ook de mogelijkheden van, en wat er nodig is voor, een goed functionerend quotum, zoals sancties en de manier waarop het geformuleerd wordt.

Het essay vervolgt met een bespreking van de vertegenwoordiging van vrouwen in Zweden en wat we daarvan kunnen leren. We sluiten af met een reflectie op de succesfactoren en de mogelijke lessen voor Nederland.

Samenvatting aanbevelingen

Instroom

- Help politieke partijen diverser te rekruteren
- Herken geschikte vrouwelijke kandidaten, benader en train ze actief
- Stel duidelijkere regels op voor de selectie van kandidaten

Doorstroom

- Hervorm het kiesstelsel door de persoonlijke component in het kiesstelsel te versterken
- Help vrouwen zich binnen en buiten politieke partijkaders meer en beter te verenigen

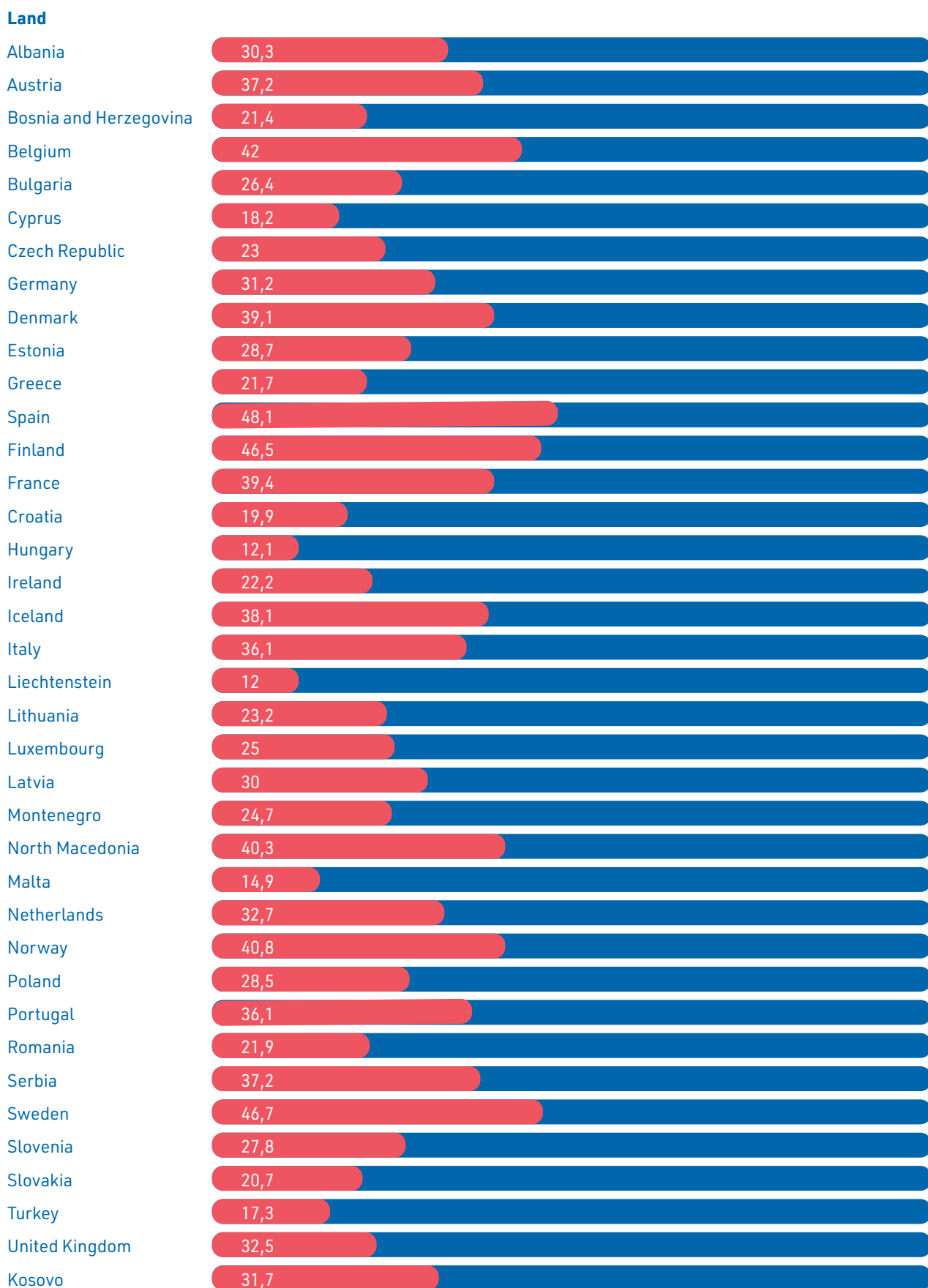
Behoud

- Maak raden en parlementen vrouwvriendelijker en vergroot het bewustzijn over deze onderwerpen
- Blijf geweld tegen en intimidatie van vrouwelijke raads- en parlementsleden integraal tegengaan

Quota

- Overweeg quota als middel om het proces om meer vrouwelijke leiders, raadsleden, Kamerleden etc. benoemd te krijgen, te versnellen. Deze kunnen, mits weloverwogen en specifiek geformuleerd en met behulp van sancties, een positieve bijdrage leveren aan de vertegenwoordiging van vrouwen.

Vrouwen in het parlement in 38 Europese landen

Bron: European Institute for Gender Equality (www.eige.nl) . Het cijfer betreft het percentage vrouwen in het parlement (in geval van een tweekamerstelsel het equivalent van Tweede Kamer of 'lower house') in het derde kwartaal van 2019.

- Murray, R. (2015). What Makes a Good Politician? Reassessing the Criteria Used for Political Recruitment. *Politics and Gender*, 11(4), 770-776. <https://doi.org/10.1017/S1743923X15000513>
- Nederlandse Vereniging voor Raadsleden (2018). Aandeel vrouwelijke raadsleden voor het eerst boven 30 procent. Geraadpleegd van Nederlandse Vereniging voor Raadsleden website: <https://www.raadsleden.nl/actueel/nieuws/aandeel-vrouwelijke-raadsleden-voor-het-eerst-boven-30-procent>
- Norris, P. (1996). Legislative Recruitment. In: *Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective*. London: SAGE.
- O'Brien, D. Z. (2015). Rising to the Top: Gender, Political Performance, and Party Leadership in Parliamentary Democracies. *American Journal of Political Science*, 59(4), 1022-1039. <https://doi.org/10.1111/ajps.12173>
- O'Brien, D. Z., Mendez, M., Peterson, J. C., & Shin, J. (2015). Letting Down the Ladder or Shutting the Door: Female Prime Ministers, Party Leaders, and Cabinet Ministers. *Politics and Gender*, 11(4), 689-717. <https://doi.org/10.1017/S1743923X15000410>
- O'Brien, D. Z., & Rickne, J. (2016). Gender quotas and women's political leadership. *American Political Science Review*, 110(1), 112-126. <https://doi.org/10.1017/S0003055415000611>
- Ollongren, K. (2019). Kamerbrief met reactie op rondetafelgesprek vrouwen in het openbaar bestuur. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/07/02/kamerbrief-met-reactie-op-rondetafelgesprek-vrouwen-in-het-openbaar-bestuur>
- ProDemos. (n.d.) Cursus Politiek Actief. Geraadpleegd van ProDemos website: <https://prodemos.nl/samenwerking/gemeenten/burgerparticipatie/cursus-politiek-actief-gemeenten-2/>
- Provinciale Staten Noord-Holland. (n.d.) Ribbius-Peletier-penning. Geraadpleegd van Provinciale Staten Noord-Holland website: https://www.noord-holland.nl/Bestuur/Provinciale_Staten/Ribbius_Peletier_penning
- Ramkema, H. (2014). Zweden. Geraadpleegd van ProDemos website: <https://prodemos.nl/wp-content/uploads/2016/04/Kiesstelsel-Zweden-2014-PDF.pdf>
- Remkes, J. (2018). Lage drempels, hoge dijken. Geraadpleegd van www.staatscommissieparlementairstelsel.nl
- Reynolds, A. (2013). Representation and rights: The impact of LGBT legislators in comparative perspective. *American Political Science Review*, 107(2), 259-274. <https://doi.org/10.1017/S0003055413000051>
- Ruedin, D. (2013). *Why Aren't They There?* Colchester: ECPR Press.
- Saalfeld, T. (2011). Parliamentary questions as instruments questions as instruments of substantive representation: Visible minorities in the UK House of Commons, 2005-10. *Journal of Legislative Studies*, 17(3), 271-289. <https://doi.org/10.1080/13572334.2011.595121>
- Saalfeld, T., & Bischof, D. (2013). Minority-ethnic MPs and the substantive representation of minority interests in the House of Commons, 2005-2011. *Parliamentary Affairs*, 66(2), 305-328. <https://doi.org/10.1093/pa/gss084>
- Schwindt-Bayer, L. A. (2009). Making quotas work: The effect of Gender quota laws on the election of women. *Legislative Studies Quarterly*, 34(1), 5-28. <https://doi.org/10.3162/036298009787500330>
- Sociaal-Economische Raad. (2019). Diversiteit in de Top. Tijd voor versnelling. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Teigen, M., Skjeie, H., & Karlsen, R. (2019). Framing and feedback: increased support for gender quotas among elites. *European Journal of Politics and Gender*, 2(3), 399-423. <https://doi.org/10.1332/251510819x15639713867651>
- Verge, T., & Espirito-Santo, A. (2016). Interactions between Party and Legislative Quotas: Candidate Selection and Quota Compliance in Portugal and Spain. *Government and Opposition*, 51(3), 416-439. <https://doi.org/10.1017/gov.2016.9>
- Verge, T., & Pastor, R. (2018). Women's Political Firsts and Symbolic Representation. *Journal of Women, Politics and Policy*, 39(1), 26-50. <https://doi.org/10.1080/1554477X.2016.1268878>
- Verge, T., Wiesehomeier, N., & Espirito-Santo, A. (te verschijnen). Framing symbolic representation: exploring how women's political presence shapes citizens' political attitudes. *European Journal of Politics and Gender*.
- Wängnerud, L. (2000). Testing the Politics of Presence: Women's Representation in the Swedish Riksdag. *Scandinavian Political Studies*, 23(1), 67-91. <https://doi.org/10.1111/1467-9477.00031>
- Wolbrecht, C., & Campbell, D. E. (2007). Leading by example: female members of parliament as political role models. *American Journal of Political Science*, 51(4), 921-939. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2007.00289.x>

Noten

- 1 Dank aan Karen Celis (Vrije Universiteit Brussel), Tom van der Meer (Universiteit van Amsterdam) Claartje Brons en Hella van de Velde (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties) voor hun commentaar op eerdere versies van dit essay. Dit essay is een uitkomst van het Vidi-project van Liza Mügge, gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), projectnummer 016.Vidi.175.355. Wij danken tevens het Amsterdam Centre for European Studies (ACES) voor de financiële bijdrage.
- 2 Uit: De Beauvoir, S. (2015). *De Tweede Sekse*, p. 9
- 3 Voor een uitgebreider overzicht, zie <https://www.thoughtco.com/women-prime-ministers-presidents-20th-century-3530291>
- 4 De partijen die geleid werden door een vrouw zijn: Partij van de Dieren (Marianne Thieme), Piratenpartij (Ancilla van de Leest), en Artikel 1 (Sylvana Simons). Voor een volledig overzicht zie: <https://www.kiesraad.nl/actueel/nieuws/2017/02/03/partijen-nemen-deel-aan-tweede-kamerverkiezing-2017>
- 5 Voor een volledig overzicht, zie: <https://data.ipu.org/women-ranking?month=9&year=2019>
- 6 Staat van het Bestuur 2018, ministerie van BZK, Den Haag, 2019.
- 7 Idem.
- 8 Idem.
- 9 Zie <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/07/02/kamerbrief-met-reactie-op-rondetafelgesprek-vrouwen-in-het-openbaar-bestuur>
- 10 Ruedin, D. (Ed.). (2013). *Why Aren't They There?* ECPR Press Monographs.
- 11 Reynolds, A. (2013). Representation and rights: The impact of LGBT legislators in comparative perspective. *American Political Science Review*, 107(2), 259–274. <https://doi.org/10.1017/S0003055413000051>
- 12 Mügge, L. M. (2014). Rolmodel Europa: vrouwen in het Europees parlement: <https://stukroodvlees.nl/rolmodel-europa-vrouwen-in-het-europees-parlement/>
- 13 Zie onder andere Saalfeld, T. (2011). Parliamentary questions as instruments questions as instruments of substantive representation: Visible minorities in the UK House of Commons, 2005–10. *Journal of Legislative Studies*, 17(3), 271–289. <https://doi.org/10.1080/13572334.2011.595121> en Saalfeld, T., & Bischof, D. (2013). Minority-ethnic MPs and the substantive representation of minority interests in the House of Commons, 2005–2011. *Parliamentary Affairs*, 66(2), 305–328. <https://doi.org/10.1093/pa/gss084>
- 14 Mügge, L. M., van der Pas, D. J., & van de Wardt, M. (2019). Representing their own? Ethnic minority women in the Dutch Parliament. *West European Politics*, 42(4), 705–727. <https://doi.org/10.1080/01402382.2019.1573036>
- 15 Leyenaar, M. (2004). *Political Empowerment of Women. The Netherlands and Other Countries*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, p. 3.
- 16 Clayton, A., O'Brien, D. Z., & Piscopo, J. M. (2019). All Male Panels? Representation and Democratic Legitimacy. *American Journal of Political Science*, 63(1), 113–129. <https://doi.org/10.1111/ajps.12391>
- 17 Sociaal-Economische Raad. (2019). *Diversiteit in de top. Tijd voor versnelling*.
- 18 Teigen, M., Skjeie, H., & Karlsen, R. (2019). Framing and feedback: increased support for gender quotas among elites. *European Journal of Politics* and Gender, 2(3), 399–423. <https://doi.org/10.1332/251510819x15639713867651>
- 19 Ballington, J., Carrio, E., & Karam, A. (2005). *Women in Parliament: Beyond Numbers*. In International Institute for Democracy and Electoral Assistance. Zie <https://www.idea.int/publications/catalogue/women-parliament-beyond-numbers-revised-edition>
- 20 Jansen, A., Egten, C. van, Hekke, J. van het, Post, L., & Jong, T. de. (2016). *Vrouwenstemmen in de raad*. Atria.
- 21 Carroll, Susan J., and Kira Sanbonmatsu. (2013) *More Women Can Run: Gender and Pathways to the State Legislatures*. Oxford: Oxford University Press.
- 22 Gerber, M., Schaub, H.-P., & Mueller, S. (2019). O sister, where art thou? Theory and evidence on female participation at citizen assemblies. *European Journal of Politics and Gender*, 2(2), 173–195. <https://doi.org/10.1332/251510819x15471289106095>
- 23 Celis, K. and Lovenduski, J. (2018) *Power struggles: gender equality in political representation*, *European Journal of Politics and Gender*, vol 1, no 1–2, 149–66, DOI: 10.1332/251510818X15272520831085
- 24 Dit overzicht is gebaseerd op het werk van P. Norris, 'Legislative Recruitment', in *Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective* (1996); het is verder ontwikkeld door R. Matland & K. Montgomery in 'Recruiting Women to National Legislatures: A General Framework with Applications to Post-Communist Democracies' in *Women's Access to Political Power in Post-Communist Europe* (2003).
- 25 Krook, M. L., & Norris, P. (2014). Beyond Quotas: Strategies to Promote Gender Equality in Elected Office. *Political Studies*, 62(1), 2–20. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12125>
- 26 Campbell, D. E., & Wolbrecht, C. (2006). See Jane Run: Women politicians as role models for adolescents. *Journal of Politics*, 68(2), 233–247. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2508.2006.00402.x>
- 27 Wolbrecht, C., & Campbell, D. E. (2007). Leading by example: Female members of parliament as political role models. *American Journal of Political Science*, 51, 921–939.
- 28 Mariani, M., Marshall, B. W., & Mathews-Schultz, A. L. (2015). See Hillary Clinton, Nancy Pelosi, and Sarah Palin Run? Party, Ideology, and the Influence of Female Role Models on Young Women. *Political Research Quarterly*, 68(4), 716–731. <https://doi.org/10.1177/1065912915605904>
- 29 Karp, J. A., & Banducci, S. A. (2008). When politics is not just a man's game: Women's representation and political engagement. *Electoral Studies*, 27(1), 105–115. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2007.11.009>
- 30 Zie: https://www.noord-holland.nl/Bestuur/Provinciale_Staten/Ribbius_Peletier_penning
- 31 Dynes, A. M., Hassell, H. J. G., Miles, M. R., & Preece, J. R. (2019). Personality and Gendered Selection Processes in the Political Pipeline. *Politics & Gender*, 1–21. <https://doi.org/10.1017/s1743923x19000461>
- 32 Murray, R. (2015). What Makes a Good Politician? Reassessing the Criteria Used for Political Recruitment. *Politics and Gender*, 11(4), 770–776. <https://doi.org/10.1017/S1743923X15000513>
- 33 Bjarnegård, E., and Kenny, M. "Revealing the "secret garden": The informal dimensions of political recruitment." *Politics & Gender* 11, no. 4 (2015): 748–753.
- 34 Celis, K., Erzeel, S., Mügge, L.M., & Damstra, A. (2014). Quotas and intersectionality: Ethnicity and gender in candidate selection. *International Political Science Review*, 35(1), 41–54. Zie: <https://www.jstor.org/stable/24573413>
- 35 Dit is beschreven in Leyenaar, M. (2004). *Political Empowerment of Women. The Netherlands and Other Countries*. Leiden/Boston: Martinus Nijhoff Publishers, p. 173
- 36 Mügge, L.M., & Damstra, A. (2013). Gender en etniciteit in de Tweede Kamer: streefcijfers en groepsvertegenwoordiging. *Res Publica*, 55(3), 339–358.
- 37 Mügge, L.M. (2016). Intersectionality, Recruitment and Selection: Ethnic Minority Candidates in Dutch Parties. *Parliamentary Affairs*, 69(3), 512–530. <https://doi.org/10.1093/pa/gsv060>
- 38 Mügge, L.M. (2014). Meer vrouwen in de politiek? Train studentes! *StukRoodVlees*: <https://stukroodvlees.nl/meer-vrouwen-in-de-politiek-train-studentes/>
- 39 Zie bijvoorbeeld de cursus 'Politiek Actief': <https://prodemos.nl/samenwerking/gemeenten/burgerparticipatie/cursus-politiek-actief-gemeenten-2/>
- 40 Verge, T., & Espírito-Santo, A. (2016). Interactions between Party and Legislative Quotas: Candidate Selection and Quota Compliance in Portugal and Spain. *Government and Opposition*, 51(3), 416–439. <https://doi.org/10.1017/gov.2016.9>
- 41 Meer informatie over quota in Portugal kan hier worden gevonden: <https://www.idea.int/data-tools/data/gender-quotas/country-view/247/35>
- 42 Holman, M. R., & Schneider, M. C. (2018). Gender, race, and political ambition: how intersectionality and frames influence interest in political office. *Politics, Groups, and Identities*, 6(2), 264–280. <https://doi.org/10.1080/21565503.2016.1208105>
- 43 Alexander, A. C. (2012). Change in women's descriptive representation and the belief in women's ability to govern: A virtuous cycle. *Politics and Gender*, 8(4), 437–464. <https://doi.org/10.1017/S1743923X12000487>
- 44 Marx, M., & Amir, M. (2017). Voorkeurstemmen op vrouwen. *StukRoodVlees*: <http://stukroodvlees.nl/voorkeurstemmen-op-vrouwen/>
- 45 De Leeuw, S. (2017). *Weinig vrouwen in de Tweede Kamer: Schuld van de kiezer of van de partijen?* *StukRoodVlees*: <http://stukroodvlees.nl/vrouwen-tweede-kamer-schuld-kiezer-partijen/>
- 46 Remkes, J. (2018). Lage drempels, hoge dijken, www.staatscommissieparlementairstelsel.nl
- 47 Jansen, A., Egten, C. van, Hekke, J. van het, Post, L., & Jong, T. de. (2016). *Vrouwenstemmen in de raad*. Atria.
- 48 Childs, S. (2016). *The Good Parliament*. Bristol: University of Bristol. <https://doi.org/10.2307/1857167>
- 49 Inter-Parliamentary Union, & Parliamentary Assembly of the Council of Europe. (2018). *Sexism, harassment and violence against women in parliaments in Europe*, www.ipu.org
- 50 Voor het volledige rapport zie <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2018/05/31/rapport-monitor-agressie-en-geweld-2018>

- 51 In het boek 'Hare Excellentie' staat een tabel met een overzicht van de ministersposten die tussen 1956 en 2016 werden bekleed door vrouwen. Op een totaal van 24 kabinetten waren 48 vrouwen minister, vooral op terreinen zoals Welzijn, Cultuur, Volksgezondheid en Onderwijs (20 van de 48).
- 52 Mügge, L. M., & Van Stigt, A. (2017). Het is toch 2017?! Genderbalans in Nederlandse kabinetten. StukRoodVlees: <https://stukroodvlees.nl/het-is-toch-2017-diversiteit-in-rutte-iii/>
- 53 Franceschet, S., Annesley, C., & Beckwith, K. (2017). What do women symbolize? Symbolic representation and cabinet appointments. *Politics, Groups, and Identities*, 5(3), 488–493. <https://doi.org/10.1080/21565503.2017.1321997>
- 54 Annesley, C., & Gains, F. (2010). The Core Executive: Gender, Power and Change. *Political Studies*, 58(5), 909–929. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2010.00824.x>
- 55 McAllister, I. (2018). The gender gap in political knowledge revisited: Australia's Julia Gillard as a natural experiment. *Australian Journal of Politics and Gender*, 2(2), 197–220. <https://doi.org/10.1332/251501818x15272520831148>
- 56 De auteurs spreken over geavanceerde parlementaire democratieën met stabiele partijstelsystemen, waaronder Nederland, Duitsland, Ierland, Zweden en het Verenigd Koninkrijk.
- 57 Annesley, C., & Gains, F. (2010). The Core Executive: Gender, Power and Change. *Political Studies*, 58(5), 909–929. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2010.00824.x>
- 58 O'Brien, D. Z., Mendez, M., Peterson, J. C., & Shin, J. (2015). Letting Down the Ladder or Shutting the Door: Female Prime Ministers, Party Leaders, and Cabinet Ministers. *Politics and Gender*, 11(4), 689–717. <https://doi.org/10.1017/S1743923X15000410>
- 59 Het onderzoek hiernaar door Melanie Kintz moet nog gepubliceerd worden.
- 60 Krook, M. L., & O'Brien, D. Z. (2012). All the president's men? The appointment of female cabinet ministers worldwide. *Journal of Politics*, 74(3), 840–855. <https://doi.org/10.1017/S0022381612000382>
- 61 Barnes, T. D., & O'Brien, D. Z. (2018). Defending the Realm: The Appointment of Female Defense Ministers Worldwide. *American Journal of Political Science*, 62(2), 355–368. <https://doi.org/10.1111/ajps.12337>
- 62 O'Brien, D. Z. (2015). Rising to the Top: Gender, Political Performance, and Party Leadership in Parliamentary Democracies. *American Journal of Political Science*, 59(4), 1022–1039. <https://doi.org/10.1111/ajps.12173>
- 63 Ook hier onderzoeken de auteurs enkel geavanceerde parlementaire democratieën met stabiele partijstelsystemen. Daarbovenop komt nog dat de minister-president ook partijvoorzitter is. Nederland is in dit onderzoek niet meegenomen.
- 64 Verge, T., & Pastor, R. (2018). Women's Political Firsts and Symbolic Representation. *Journal of Women, Politics and Policy*, 39(1), 26–50. <https://doi.org/10.1080/1554477X.2016.1268878>
- 65 Aaldering, L. (2018). Images with impact. The electoral consequences of party leader portrayal in the media. Universiteit van Amsterdam.
- 66 Verge, T., Wiesehomeier, N., & Espirito-Santo, A. (te verschijnen). Framing symbolic representation: exploring how women's political presence shapes citizens' political attitudes. *European Journal of Politics and Gender*.
- 67 O'Brien, D. Z., & Rickne, J. (2016). Gender quotas and women's political leadership. *American Political Science Review*, 110(1), 112–126. <https://doi.org/10.1017/S0003055415000611>
- 68 Krook, M. L., Lovenduski, J., & Squires, J. (2009). Gender quotas and models of political citizenship. *British Journal of Political Science*, 39(4), 781–803. <https://doi.org/10.1017/S0007123409990123>
- 69 Dahlerup, D., & Freidenvall, L. (2005). Quotas as a "fast track" to equal representation for women. *International Feminist Journal of Politics*, 7(1), 26–48. <https://doi.org/10.1080/1461674042000324673>
- 70 Krook, M. L. (2006). Reforming Representation: The Diffusion of Candidate Gender Quotas Worldwide. *Politics and Gender*, 2(3), 303–327. <https://doi.org/10.1017/S1743923X06060107>
- 71 Tripp, A. M., & Kang, A. (2008). The global impact of quotas: On the fast track to increased female legislative representation. *Comparative Political Studies*, 41(3), 338–361. <https://doi.org/10.1177/0010414006297342>
- 72 Alexander, A. C. (2012). Change in women's descriptive representation and the belief in women's ability to govern: A virtuous cycle. *Politics and Gender*, 8(4), 437–464. <https://doi.org/10.1017/S1743923X12000487>
- 73 Clayton, A. (2015). Women's Political Engagement Under Quota-Mandated Female Representation: Evidence From a Randomized Policy Experiment. *Comparative Political Studies* (Vol. 48). <https://doi.org/10.1177/0010414014548104>
- 74 Schwindt-Bayer, L. A. (2009). Making quotas work: The effect of Gender quota laws on the election of women. *Legislative Studies Quarterly*, 34(1), 5–28. <https://doi.org/10.3162/036298009787500330>
- 75 Murray, R. (2014). Quotas for men: Reframing gender quotas as a means of improving representation for all. *American Political Science Review*, 108(3), 520–532. <https://doi.org/10.1017/S0003055414000239>
- 76 Caul, M. (2001). Political Parties and the Adoption of Candidate Gender Quotas: A Cross-National Analysis. *The Journal of Politics*, 63(4), 1214–1229.
- 77 Meier, P. (2004). The mutual contagion effect of legal and party quotas: A Belgian perspective. *Party Politics*, 10(5), 583–600. <https://doi.org/10.1177/1354068804045389>
- 78 ZieProdDemos: <https://prodemos.nl/kennis-en-debat/publicaties/informatie-over-politiek/de-europese-unie/kiesstelsels-in-europa/zweden/>
- 79 Freidenvall, L. (2013). Sweden - Step by Step. Women's Inroads into Parliamentary Politics. In *Breaking Male Dominance in Old Democracies* (pp. 97–123).
- 80 Freidenvall, L. (2003). Women's Political Representation and Gender Quotas - the Swedish Case. In *The Research Program on Gender Quotas* (Vol. 2).
- 81 Wängnerud, L. (2000). Testing the Politics of Presence: Women's Representation in the Swedish Riksdag. *Scandinavian Political Studies*, 23(1), 67–91. <https://doi.org/10.1111/1467-9477.00031>
- 82 Ballington, J., Carrio, E., & Karam, A. (Eds) (2005). Women in Parliament: Beyond Numbers. In *International Institute for Democracy and Electoral Assistance*. Zie: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/women-in-parliament-beyond-numbers-a-revised-edition.pdf#page=91>
- 83 Coffé, H., Bolzendahl, C., & Schnellecke, K. (2019). Parties, issues, and power: women's partisan representation on German parliamentary committees. *European Journal of Politics and Gender*, 2(2), 257–281. <https://doi.org/10.1332/251501818x15311219135250>
- 84 Leyenaar, M. (2016). *Hare Excellentie*. Amsterdam: Prometheus.

Colofon

Dr. Liza Mügge Dr. Liza Mügge is universitair hoofddocent politicologie en voorzitter van de Taskforce Sociale Veiligheid aan de Universiteit van Amsterdam (UvA). Zij is mede-onderzoeksleider van de themagroep Diverse Europe van het Amsterdam Centre for European Studies (ACES) en medeoprichter van het European Journal of Politics & Gender (EJPG). In 2017 ontving ze de prestigieuze NWO Vidi beurs voor haar project 'Misrepresenting Diversity? Identity in politics.'

Zahra Runderkamp MA promoveert in de politicologie aan de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit Amsterdam.

Dr. Maria Kranendonk was gedurende haar onderzoek als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de programmagroep Challenges to Democratic Representation aan de Universiteit van Amsterdam.

Het onderzoek waarop de bijdragen in deze bundel zijn gebaseerd, is uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust bij de auteurs. De inhoud vormt niet per definitie een weergave van het standpunt van de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Verantwoording historische foto's

Pagina 2 Copyright Persbureau M.S. Vaz Dias, 1914, Collectie IAV-Atria

Pagina 9 Copyright Nico Schuitvlot senior, 1908, Collectie IAV-Atria

Pagina 23 Copyright Vereenigde Fotobureaux, 1918, Collectie IAV-Atria

Pagina 27 Collectie IAV-Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis

Pagina 32 Copyright Vereenigde Fotobureaux, 1916, Collectie IAV-Atria

Opmaak en drukwerk de bakker | creative consultants, www.vooralleseenidee.nl

DEMOCRATIE
in actie

Meer informatie:
www.lokale-democratie.nl